

I. ROZPRAWY

AGNIESZKA TETERYCZ-PUZIO (Słupsk)

Mazowsze w ustroju Polski piastowskiej (do końca XIII wieku)¹

Mazowsze jest nazwą związaną z czasami przedpiastowskimi, odpowiadającą innym wielkoplemiennym określeniom, takim jak Śląsk czy Pomorze. A. Gieysztor za najważniejsze Mazowsze uznawał obszar między Wisłą, Skrwą, krawędzią południowego Pojezierza Mazurskiego i Orzycem².

W świetle zachowanych informacji po raz pierwszy pojęcie „Mazowsze” pojawiło się w źródłach narracyjnych. Dwa najstarsze teksty narracyjne, w których wystąpiły określenia: „Mazowsze”, „Mazowszanie” zostały spisane przez cudzoziemców. *Powieść doroczna*, powstała na początku XII w.³ przekazuje, że pierwotnie Lędzianie, nazywani w źródłach ruskich Lęchami, mieszkali nad Wisłą, a mieszkańcy rejonów Warty (Polanie), dolnej Odry (Lutycy), środkowej i dolnej Wisły (*Mazowszanie* i Pomorzanie), dopiero później zostali objęci nazwą Lachów⁴. Następnie pod datą 1041 znajduje się informacja o wyprawie Jarosława w łodziach na *Mazowszan*⁵ i ponownie pod rokiem 1046 o wyprawie z pomocą Kazimierzowi przeciw *Mazowszansom* i ich wo-

---

¹ Artykuł jest kontynuacją i uzupełnieniem badań dotyczących podziałów administracyjnych Polski piastowskiej: A. Teterycz, *Małopolska w ustroju Polski Piastowskiej ze szczególnym uwzględnieniem terytorium sandomierskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 53: 2001, z. 1, s. 93-116 oraz opublikowanych w „Gdańskich studiach z dziejów Średniowiecza” pod red. B. Śliwińskiego: A. Teterycz-Puzio, *Status dzielnic mazowieckiej w świetle XIII-wiecznych dokumentów. (Określenia Masovia, ducatus, terra, provincia, territorium, districtus, dominium)* zamieszczonego w: „Biskupi, lennicy, żeglarze. Gdańskie źródła z dziejów średniowiecza”, nr 9: 2003, s. 291-308 oraz A. Teterycz-Puzio, *Status dzielnic mazowieckiej w świetle źródeł narracyjnych „Mieszczanie, wasale, zakonnicy. Gdańskie źródła z dziejów średniowiecza”, nr 10: 2004, s. 377-392.*

² A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza poł. X w. – poł. XIII w.*, [w:] *Dzieje Mazowsza*. Red. A. Gieysztor i H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 95. Tam też przebieg granicy w czasach rozbitcia dzielnicowego A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 87-88. Por. G. Myśliwski, *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni*, Warszawa 1999, s. 25-39. Na temat granicy małopolsko-mazowieckiej: A. Teterycz-Puzio, *Geneza województwa sandomierskiego. Terytorium i miejsce w strukturze państwa polskiego w średniowieczu*, Słupsk 2001, s. 88-89.

³ *Powieść doroczna*, [w:] *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, pod red. L. Leciejowicza, Warszawa 1990, s. 303-304.

⁴ *Letopis Nestora*. MPH, t. 1, s. 553.

⁵ *Ibidem*, s. 702.

dzowi Miećławowi⁶. Posługiwanie się przez autora *Powieści dorocznej* nazwą ludności: *Mazowszanie*, wskazuje, że ludność ta zamieszkiwała wyraźnie wyodrębnione terytorium.

Z tego samego okresu pochodzi Kronika Anonima zwanego Galliem, spisana między 1113 a 1117 r.⁷ Na określenie przestrzeni i władzy Gall używa różnorodnych pojęć, np. *regnum, dominium, ducatus, terra*⁸, jednak nie odnosi ich do konkretnych jednostek administracyjnych państwa pierwszych Piastów. *Terra* najczęściej jest synonimem państwa⁹. Pojawiają się jednak pojęcia oznaczające poszczególne części państwa, wyodrębnione jeszcze w okresie plemiennym, np. *Masovia*¹⁰. Sformułowanie Galla w opisie wyludnienia ziem polskich na początku panowania Kazimierza Odnowiciela: *ocaleni uchodzili ultra fluvium Wysła in Mazouiam*¹¹ jest dla zwolenników odrębności ziemi czerskiej za pierwszych Piastów dowodem, że prowincja mazowiecka w drugiej połowie XI w. obejmowała Mazowsze północne i północno-wschodnie, trzy grody nadwiślańskie z Włocławkiem, ziemię dobrzyńską, może też chełmińską¹². Często Gall używa pojęcia *Mazowszanie*¹³. *Masovia* natomiast oznacza zarówno teren, na którym rozgrywają się opisywane wydarzenia, jak i jednostkę administracyjną państwa¹⁴.

W kronice Galla pojawia się Mazowsze jako jednostka terytorialna – prowincja, albowiem pierwsza konkretna wiadomość dotycząca podziałów admi-

⁶ Ibidem, s. 703.

⁷ *Galli Anonimi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Wyd. K. Maleczyński, Monumenta Poloniae Historica. Nova series (dalej MPH n.s.), t. 2, Kraków 1952 (dalej *Galli...*), o osobie autora i czasie powstania, s. LXXXV-XCIX.

⁸ K. Orzechowski, „*Terra*” w polskich źródłach narracyjnych do końca XIII w. (Z wyjątkiem tekstów śląskich), „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia XVII”: 1980, s. 8-10.

⁹ K. Orzechowski, „*Terra*” w polskich źródłach narracyjnych..., s. 9.

¹⁰ *Galli...*, MPH n.s., t. 2, I 19, II 15, 16, 38, 49, III 36.

¹¹ *Galli...*, MPH n.s., t. 2, I, 19, s. 43.

¹² A. Kasperowicz, *Najdawniejsza przynależność terytorialna Mazowsza południowego*, „Przeгляд Historyczny”, t. 76: 1985, s. 21.

¹³ W bitwie Kazimierz pokonał Miećława i popierających go trzydzieści hufców *Mazowszan* (MPH n.s., t. 2, I, 20, s. 45-46). Po raz kolejny *Mazowszanie* pojawiają się z rządu Bolesława w kontekście walk z Pomorzaniem, którzy wtargnęli na to terytorium. Pomorzanie w czasach – jak napisał Gall – stali się łupem *Mazowszan* (MPH n.s., t. 2, II, 49, s. 118-119), bowiem *Magnus, qui tunc Masouima regebat cum Masouiensibus* rozprawił się z owymi Pomorzaniem (MPH n.s., t. 2, II, 49, s. 118). *Mazowszanie* w wyniku nieporozumień wzięli też udział w bratobójczej walce przy okazji odebrania Pomorzanom grodu Nakiel (MPH n.s., t. 2, III, 26, s. 162).

¹⁴ *Mazouia* – jak pisze Gall – siłą zatrzymana przez Miećława była najbardziej zaludnionym terytorium na ziemiach polskich (MPH n.s., t. 2, I, 20, s. 45). W grodzie Sieciecha *in Masouiam* Władysław Herman trzymał Zbigniewa (MPH n.s., t. 2, II, 5, s. 72), któremu później obiecał *Mazowsze* wraz z tym, co już posiada (MPH n.s., t. 2, II, 8, s. 75). Władysław Herman po przeprowadzeniu podziału państwa najchętniej przebywał *in sua Masouia* (MPH n.s., t. 2, II, 8, s. 75). Dzielnicą Zbigniewa występuje często w *Kronice*, kiedy jest mowa o konflikcie Bolesława i Zbigniewa, np. Bolesław naprawił stary gród w Łęczycy, mający być ochroną przeciw *Mazowszu* (MPH n.s., t. 2, II, 38, s. 108). W wyniku walk pokonany Zbigniew uzyskał od brata *Masouia* jako lennik, nie zaś jako władca udzielnny (MPH n.s., t. 2, II, 38, s. 109).

nistracyjnych państwa pierwszych Piastów to informacja Galla Anonima o funkcjonowaniu w czasach Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego *sedes regni principales*, czyli stolic jednostek terytorialnych, utożsamianych z prowincją. Gall wspominał o trzech „*sedes regni principales*” (Wrocław, Kraków, Sandomierz)¹⁵ oraz o komesach zarządzających terytorium (Wrocław, Gniezno, Płock)¹⁶, dlatego J. Bieniak stwierdził, że można mówić na pewno o pięciu prowincjach: wrocławskiej, krakowskiej, sandomierskiej, wielkopolskiej i mazowieckiej¹⁷. H. Łowmiański uważał, że prowincji było sześć (wrocławska, krakowska, sandomierska, mazowiecka, wielkopolska, kujawska¹⁸); podobnie sądził J. Spors, jednak wymieniając zamiast kujawskiej łęczycką¹⁹, zaś S. Zajączkowski podawał siedem prowincji: wrocławską, krakowską, sandomierską, mazowiecką, wielkopolską, kujawską i łęczycką²⁰. T. Lalik dołączył do powyższych jeszcze ósmą: poznańską²¹. Największą liczbę prowincji – bo aż piętnaście, w tym na Mazowszu dwie, z ośrodkami w Płocku, Czersku lub Grójcu – wymienił T. Wasilewski²².

Inaczej niż w wypadku Małopolski, gdzie już w najstarszych źródłach widać dwoistość (terytoria sandomierskie i krakowskie)²³, w najstarszych źródłach dotyczących Mazowsza *Mazouia* pojawia się jako już wyodrębniony region, część składowa państwa. Można wnioskować, że Gall, mówiąc o Mazowszu, miał na myśli jednostkę terytorialną państwa Piastów. Zatem dość szybko ukształtowała się tendencja do oceniania regionu mazowieckiego jako całości.

W tzw. *Carmen Mauri*, średniowiecznym poemacie z drugiej połowy XIII w., *Cuyavia et Mazouia* zostały najprawdopodobniej wymienione w znaczeniu dzielnicy jako terytoria, które otrzymał po śmierci ojca Bolesław Kędzierzawy²⁴. Znajduje się tam także informacja, iż *Vladislaus divertit in Mazouiam ibique in brevi mortuus est et in Ploczko sepultus*²⁵. Niestety nie zachowało się to źródło, jednak zdaniem niektórych badaczy, XVI-wieczna Kronika o Pio-

¹⁵ *Galli...*, MPH n.s., t. 2, II, 8, s. 74, 75.

¹⁶ *Galli...*, MPH n.s., II, s. 55, 71, II, 16, s. 83, II, 38, s. 108.

¹⁷ J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII w. Cz. I. Tło działalności*, [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej*. Red. S.K. Kuczyński, t. 2, Warszawa 1982, s. 18, 20-21.

¹⁸ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 4, s. 42-43.

¹⁹ J. Spors, *Podział dzielnicowy Polski według statutu Bolesława Krzywoustego ze szczególnym uwzględnieniem dzielnic seniorackiej*, Słupsk 1978, mapa nr 2.

²⁰ S. Zajączkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 7: 1955, s. 291-298.

²¹ T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII w.*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 5: 1967, s. 13-15.

²² T. Wasilewski, *Poland's administrative structure in early Piast times. Castra ruled by comites as centres of provinces and territorial administration*, „Acta Poloniae Historica”, t. 44: 1981, s. 5-31.

²³ A. Teterycz, *Małopolska w ustroju Polski Piastowskiej...*, s. 93-94.

²⁴ *Cronica Petri Comitis Poloniae wraz z tzw. Carmen Mauri*, wyd. M. Plezia, MPH n.s., Kraków 1951, t. 3, s. 9.

²⁵ *Cronica Petri...*, MPH n.s., t. 3, s. 26.

trze Właście opiera się w dużej mierze właśnie na *Carmen Mauri* i to ona jest podstawą do odtworzenia poematu²⁶. M. Plezia datował jego powstanie na lata, które upłynęły pomiędzy śmiercią Piotra Włostowica w 1153 r. a wypędzeniem Benedyktynów z Wrocławia około 1190 r., zaś spisanie dzieła przypisał benedyktynowi – zakonnikowi z opactwa św. Wincentego fundacji Piotra Własta, na co wskazuje imię Maura – zapewne autora dzieła – typowo benedyktyńskie²⁷.

Na temat przynależności Kujaw do mazowieckiej dzielnicy Bolesława Kędzierzawego, o której jest mowa w *Carmen Mauri*, są podzielone opinie. Zdaniem J. Sporsa, Bolesław otrzymał je na mocy statutu z 1138 r.²⁸, inni historycy nie podzielili tej opinii i opowiedzieli się za późniejszym przyłączeniem Kujaw do księstwa mazowieckiego²⁹. Po śmierci Bolesława Kędzierzawego pierwszy *Masovie palatinus* – Żyro³⁰ (na urzędzie w latach 1161?-1187)³¹ sprawował opiekę nad małoletnim Leszkiem i jego dzielnicą w imieniu jego stryja Kazimierza Sprawiedliwego. Leszek pod wpływem Żyry i Mieszka III zapisał swą dzielnicę synowi księcia wielkopolskiego Mieszko- wi, ale później zmienił decyzję³² i po jego bezpotomnej śmierci Mazowsze otrzymał Kazimierz Sprawiedliwy.

Z tego okresu pochodzi Kronika Wincentego Kadłubka, według M. Plezia bowiem pisanie dzieła Wincenty rozpoczął w ostatnich latach życia Kazimierza, kontynuował zaś jeszcze 10 lat później, być może przerwał pracę po wyborze na biskupa krakowskiego³³. Niestety Mistrz Wincenty nie przedstawił pełnego obrazu podziałów administracyjnych Mazowsza. Niewątpliwie momentem przełomowym dla wykształcenia się jednostek terytorialnych średniowiecznego państwa polskiego był jego podział dokonany na mocy ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego i to znajduje odzwierciedlenie w Kronice, gdzie są dwa rodzaje określeń przestrzennych: państwa jako całości i dzielnicowego księstwa. Mistrz Wincenty często używał terminu *principatus*, zwykle oznaczającego władzę, której podstawą jest jakieś terytorium³⁴, np. na

²⁶ *Cronica Petri...*, MPH n.s., t. 3, s. I, XXXII-LX.

²⁷ *Cronica Petri...*, MPH n.s., t. 3, s. XXXVII-XXXVIII.

²⁸ J. Spors, *Podział dzielnicowy Polski...*, s. 51-72.

²⁹ H. Rutkowski (*Zajęcie Kujaw przez Mieszka Starego*, „Społeczeństwo Polski Średniowiecznej”, t. 5: 1992, s. 115-116), za T. Wojciechowskim (*Szkice historyczne XI w.*, Warszawa 1951, s. 311) i H. Łowmiańskim (*Początki Polski*, t. 6, cz. 1, Warszawa 1985, s. 141-145), głosił pogląd o przynależności Kujaw do dzielnicy senioralnej.

³⁰ *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*. Wyd. S.M. Szacherska, t. 1, Warszawa 1975, nr 3.

³¹ W. Semkowicz, *Ród Powatów*, „Sprawozdania z Posiedzeń PAU”, 1914, nr 3, s. 19.

³² O zapisie na korzyść Mieszka, syna Mieszka Starego, *Magistri Vincentii dicta Kadłubek Chronica Polonorum*, wyd. M. Plezia, MPH n.s., t. 11, IV, 13. A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X–połowa XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, pod red. A. Gieysztorą i H. Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 120-121.

³³ *Magistri Vincentii*, MPH n.s., t. 11, IV, s. X.

³⁴ K. Orzechowski, „*Terra*” w polskich źródłach narracyjnych..., s. 12.

określenie księstwa Leszka, syna Bolesława Kędzierzawego³⁵. Po 1138 r. dalej funkcjonuje, znane już z XI/XII w. pojęcie *provincia*³⁶. Zdaniem T. Lalika używanie terminu *provincia* świadczy o kontynuacji podziałów na prowincje z czasów Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego, bowiem pojęcie księstwa dzielnicowego było terminem nowym, kształtującym się dopiero w toku przemian polityczno-ustrojowych XII w.³⁷ Mistrz Wincenty chętnie stosował termin *provincia* dla oznaczenia poszczególnych terytoriów państwa (w tekście 41 razy: jako część państwa lub księstwo dzielnicowe), także „provincia mazowiecka, provincia kujawska”³⁸. Nie posługiwał się natomiast pojęciem *terra*, będącym w XIII w. – w świetle dokumentów – synonimem jednostki politycznej państwa: ani na określenie państwa, ani jego składowych części³⁹. *Mazouia* u Mistrza Wincentego najczęściej służy lokalizacji, oznacza raczej teren, część państwa, gdzie rozgrywają się opisywane wydarzenia lub którego dotyczą⁴⁰. Kronika Mistrza Wincentego wyraźnie potwierdza ciągłość podziałów administracyjnych istniejących przed okresem rozbitcia dzielnicowego, o czym świadczy chociażby termin *prouincia*.

Księstwo Kazimierza zostało ostatecznie podzielone między jego dwóch synów: Leszka i Konrada. Konrad objął dzielnicę mazowiecko-kujawską około 1197-1200, pod opieką wojewody Krystyna z Godowa, doradcy młodego księcia w pierwszej fazie jego samodzielnych rządów. Wtedy Mazowsze wyodrębniło się jako samodzielne księstwo, pojawiły się też pierwsze tendencje do wewnętrznych podziałów. Zaczęło rosnać znaczenie Mazowsza południowego z ośrodkiem w Czersku, zdecydowanie w mniejszym stopniu narażonego na najazdy plemion pruskich i jaćwieskich niż Mazowsze północne z Płockiem, którego zabezpieczenie przed najazdami Prusów stało się początkowo głównym celem polityki Konrada. Wojewoda Krystyn zainicjował osadnictwo rycerstwa na ziemi dobrzyńskiej, co miało stanowić zaporę przeciwko naporowi

³⁵ *Magistri Vincenti*, MPH n.s., t. 11, IV, 13, 4, s. 155.

³⁶ Np. *provincia Silenti* (MPH n.s., t. 11, III, 30, s. 125), *provincia Cracoviensi* (MPH n.s., t. 11, IV, 22, s. 179). Spotykamy też pojęcie *provinciae urbes* dotyczące dzielnicy śląskiej (MPH n.s., t. 11, III, 30, s. 125).

³⁷ T. Lalik, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, [w:] *Studia sandomierskie*. Red. T. Wąsowicz, J. Pazura, Warszawa 1967, s. 79.

³⁸ Czytając u Mistrza Wincentego o walkach Kazimierza z Masławem, znajdujemy informację, że *Mazouiorum provincia* wydała Kazimierzowi wojnę (MPH, t. 11, II, 14, 11, s. 47). *Prouintia* pojawiła się również przy okazji informacji o przekazaniu przez Bolesława Kędzierzawego terytorium mazowieckiego i kujawskiego synowi Leszkowi: *Lestco, Mazouiensem et Cuiauiensem prouincias huius legati testamento hereditat: Lestko filus meus, Mazouie simul et Cuiauiie unicus in solidum heres* (MPH n.s., t. 11, III, 30, 22, s. 128). Dalej czytamy o zwrocie przez Mieszka *Cuiauiensem prouinciam* (MPH n.s., t. 11, IV, 25, 16, s. 189) oraz o układach towarzyszących zwrotowi *Cuyauiam* (MPH n.s., t. 11, IV, 25, 18, 19, s. 189-190).

³⁹ K. Orzechowski, „*Terra*” w polskich źródłach narracyjnych..., s. 12-13.

⁴⁰ Według Mistrza Wincentego Zbigniew ukrył się *in Mazouie* (MPH n.s., t. 11, II, 28, 8, s. 75). Następnie Mistrz Wincenty rozwoził się o problemach *Mazowszan* z ciągłymi najazdami nieprzyjaciół i o dzielnosci *Mazouiam* (MPH n.s., t. 11, III, 8, 1, s. 93), czego dowodem jest walka Mazowszan z Pomorzanami, którzy wdarli się na Mazowsze, *Magistri Vincentii* (MPH n.s., t. 11, III, 8, 6, s. 94).

Prusów w kierunku Mazowsza⁴¹. Po śmierci Krystyna Prusowie kilkakrotnie najechali Mazowsze (w latach 1219, 1220 i 1222) i dopiero kolejne wyprawy książąt: Konrada, Henryka Brodatego i Leszka Białego na Prusów, poczynając od 1222 r. doprowadziły do zahamowania naporu Prusów w kierunku ziem polskich i przywrócenia polskiego panowania na ziemi chełmińskiej⁴².

Zmiana linii politycznej Konrada I nastąpiła po śmierci Leszka Białego w 1227 r., kiedy Konrad włączył się do walki o tron krakowski. Pieczęć książęca z wyobrażeniem rycerza w pełnej zbroi z podniesionym mieczem w prawej ręce i tarczą i proporcem w lewej oraz napis na jednej z pieczęci książęcych przy dokumencie z 1231 r.: S' CONRADI DUCIS CRACO[VIE MAZ]OVIE SANDOMIRIE LANCICIE⁴³ stanowią wyraz jego szerokich ambicji politycznych⁴⁴. W dokumentach Konrad najczęściej występował z tytułem *dux Mazowie* lub *dux Mazowie et Cuiaviae* czasami jako *dux Cujavie*, dopiero od 1241 r. używał tytułu: „książę krakowski i łączycki”.

W okresie walki o Kraków Konrad zaczął wydzielać synom dzielnice. Około 1230 r. wydzielił Bolesławowi księstwo sandomierskie⁴⁵, Kazimierz zaś otrzymał Kujawy – w 1231 r. wystąpił jako książę kujawski⁴⁶. W Wierzbicy Konrad wymusił na Grzymisławie zrzeczenie się księstwa sandomierskiego, księżna w tym dokumencie nie używa już tytułu: *ducissa*, a tylko *relicta ducis Lesconis*⁴⁷. Dokument Pakosława Starszego z 9 września został wydany w obecności *Duce Boleslao, filio Cunradi in prouincia Sudomiriensi dominante*⁴⁸, jednak po spotkaniu Konrada I w początkach października 1233 r. z Henrykiem Brodatym Sandomierz wrócił do Grzymisławcy, a Bolesław przeszedł na księstwo sieradzkie, zdobyte przez Konrada w pierwszej fazie długoletnich walk o Kraków. Bolesław jako *dux Zyrrazie* wystąpił w dokumencie z 1233 r.⁴⁹, chociaż rok później użył tytułu księcia mazowieckiego⁵⁰. W 1236 r. na zjeździe w Dankowie Konrad wytyczył granicę między posiadłościami obu starszych synów⁵¹. Kazimierz otrzymał Kujawy, a Bolesław Mazowsze północne z Płockiem, zaś ziemię łączycko-sieradzką i Mazowsze czerskie Kon-

⁴¹ M. Syska, *Krystyn*, PSB, t. 15, s. 492.

⁴² M. Wilamowski, *Konrad I Mazowiecki*, [w:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, Kraków 1999, s. 259.

⁴³ F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, cz. 1, *Doba piastowska*, Kraków 1899, s. 73, nr 80.

⁴⁴ Z. Piech, *Ikonoografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 25-26. O pieczęciach Konrada: F. Piekosiński, *Pieczęcie...*, nr 35, 39, 54, 59, 80, 87, 121, 129.

⁴⁵ *Kodeks dyplomatyczny Polski*. Wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz (dalej KDP), t. 2, cz. 1, nr 9. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. Wyd. F. Piekosiński (dalej KDM), t. 2, nr 399.

⁴⁶ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. Wyd. I. Zakrzewski (dalej KDW), t. 1, nr 134.

⁴⁷ *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*. Wyd. J.K. Kochanowski, Warszawa 1919 (dalej KDMaz), nr 273; KDM, t. 1, nr 12.

⁴⁸ KDM, t. 2, nr 404.

⁴⁹ KDP, t. 1, nr 23.

⁵⁰ KDW, t. 1, nr 127; KDP, t. 1, nr 27.

⁵¹ KDP, t. 2, cz. 1, nr 20.

rad zostawił sobie. Przeniósł się też do centralnie położonej Łęczycy, co być może było związane z nowym kierunkiem jego polityki, której celem było opanowanie Krakowa. Najprawdopodobniej Konrad w Dankowie formalnie uznał samodzielność Bolesława i Konrada, jednak w rzeczywistości roztaczał dyskretną kontrolę nad synami chociażby poprzez umieszczanie w ich najbliższym otoczeniu ludzi znanych wcześniej jako urzędnicy Konrada⁵².

Po śmierci Konrada rozpoczął się proces partykularyzacji Mazowsza. W okresie rządów Kazimierza ziemia łeczycko-sieradzka połączyła się z Kujawami, zaś Mazowsze płockie w 1248 r., kiedy zmarł Bolesław, dostało się w ręce jego brata Siemowita I, od 1247 r. księcia czerskiego, który stał się właściwym protoplastą mazowieckiej linii Piastów⁵³. Wtedy też Mazowsze północne i południowe znalazło się w ręku jednego księcia, jednak część dzielnicy Bolesława – ziemia dobrzyńska przypadła najmłodszemu z braci Kazimierzowi, który zainicjował linię książąt kujawskich i łeczycko-sieradzkich⁵⁴. Wzajemne uznanie przez obu synów Konrada stanu posiadania nastąpiło około 1249 r.⁵⁵ Na Mazowszu po śmierci Siemowita I w 1262 r. panowali jego synowie: Konrad II w dzielnicy płockiej i Bolesław II w dzielnicy czerskiej. W 1294 r., kiedy zmarł Konrad II, Mazowsze zostało ponownie scalone przez jego brata Bolesława II i pod jego władzą przetrwało do 1313 r.⁵⁶

Podziały Mazowsza w okresie rozbitcia dzielnicowego oraz procesy, które towarzyszyły owym podziałom znalazły odbicie w terminologii stosowanej na oznaczenie Mazowsza i jego składowych części w dokumentach Konrada i jego potomków.

Terminem często znaczącym więcej niż poszczególne księstwo dzielnicowe jest określenie *Mazouia*, związane z funkcjonowaniem prowincji mazowieckiej, a może nawet z podziałami przedpiastowskimi, kiedy być może istniało plemię Mazowszan w VI-X w., którego częściami składowymi były małe plemiona scalone dzięki istnieniu związków osadniczych i geograficznemu położeniu terytorium⁵⁷.

⁵² O otoczeniu Konrada i jego synów J. Piętka, *Urzędnicy i świeckie otoczenie książąt mazowieckich do połowy XIII w.*, „Społeczeństwo Polski średniowiecznej”, pod red. S.M. Kuczyńskiego, t. 1: 1981, s. 128-154. W świetle jego badań jako urzędnicy Konrada, a następnie jego synów, wystąpili np. Barto podkomorzy na dworze Konrada I, a następnie Bolesława I w latach 1237 do 2 maja 1239; Klimasz (Klemens) podsędek Bolesława I, wcześniej podsędek Konrada I. Również urzędnicy kancelaryjni Konrada trafiali do kancelarii jego synów, np. Piotr, być może w latach 1216-1217 podkanclerzy księcia Konrada, a w 1239 r. podkanclerzy księcia mazowieckiego Bolesława, następnie jego kanclerz (J. Mitkowski, *Kancelaria Kazimierza Konradowicza księcia kujawsko-łeczyckiego 1233-1267*, Wrocław 1968, s. 48-49).

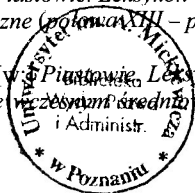
⁵³ M. Wilamowski, *Siemowit I*, [w:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, s. 267-270.

⁵⁴ S.A. Sroka, *Kazimierz I*, [w:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, s. 201-202.

⁵⁵ E. Suchodolska, *Dzieje polityczne (połowa XIII – połowa XIV w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, s. 177-178.

⁵⁶ M. Wilamowski, *Bolesław II*, [w:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, s. 277.

⁵⁷ J. Tyszkiewicz, *Mazowsze we wczesnym średniowieczu (połowa XVI–połowa X w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, s. 80, 84.

Najdłużej pojęcia *Masovia* w znaczeniu Mazowsza przeddzielnicowego używały władze kościelne. Część z tych dokumentów wyszła z kancelarii papieskiej, co sugeruje ogólnikowe użycie określeń dotyczących Mazowsza. Termin *Mazovia* spotykamy w dokumencie Innocentego II w 1133 r., na mocy którego polskie biskupstwa m.in. mazowieckie (płockie) znalazły się pod zwierzchnictwem arcybiskupstwa miśnieńskiego⁵⁸. W zbliżonym czasie biskup wrocławski Robert, nadając klasztorowi NMP budowanemu przez Piotra Włosta kaplicę św. Michała, wspominał o panowaniu polskich książąt *Wladislao in Cracouia, Boleslao in Mazouia, Misicone in Poznania*⁵⁹. W okresie rozbitcia dzielnicowego ten termin także powszechnie funkcjonuje. Grzegorz IX w dokumencie z 1228 r. mówił o walce Zakonu NMP z Prusami *in Mazovia*⁶⁰, a w 1232 r. potwierdził swobody nadane Kościołowi płockiemu przez księcia Konrada *in tota Mazouiensi*⁶¹. W akcie Guntera, biskupa płockiego, z lat około 1228-1235 dla braci z Dobrzynia jest wzmianka o prześladowaniu ludności przez Prusów *in Mazovia*⁶². Legat papieski użył w dokumencie z 1240 r. określenia „*Mazouia*” w kontekście dziedzictwa polskich książąt⁶³, zaś papież Aleksander VI w 1257 r. wspominał o *nobilites viris Cuiavie de Calix ac Masovie et nonnullus aliis ducibus ac baronibus dicte provincie*⁶⁴. W ugodzie zawartej między Andrzejem biskupem płockim i kapitułą płocką a Gerhardem, mistrzem Zakonu w Prusach, z 1257 r. jest mowa o posiadłościach biskupstwa płockiego *in terra Lubevie Mazouie finibus contiguos*⁶⁵.

Masovia to niepodzielone jeszcze Mazowsze w dokumentach Konrada Mazowieckiego i niektórych aktach wydawanych przez jego synów. Konrad jako książę krakowski, mazowiecki i łęczycki wydając dokument w 1231 r. dla Kościoła płockiego, wspominał o *cleri tocius Mazouie*⁶⁶. Książę kujawski Kazimierz w 1233 r. użył określenia *Mazovia* w dokumencie dla biskupstwa kujawskiego, lokalizując położenie grodu Unezir: *castellum de Mazouia, nomine Unezir*⁶⁷. Kiedy Mazowszem władał jeden książę, natychmiast znajdowało to odzwierciedlenie w określeniach dotyczących tej dzielnicy. Siemowit, książę Mazowsza i ziemi czerskiej, gdy w 1257 r. podjął zobowiązanie wobec Andrzeja, biskupa płockiego, przestrzegać immunitetu dóbr kościelnych, zwró-

⁵⁸ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*. Wyd. K. Maleczyński (dalej KDS), t. 1, nr 13.

⁵⁹ KDS, t. 1, nr 16.

⁶⁰ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*. Wyd. A. Theiner, t. 1 (dalej Vetera), nr 36.

⁶¹ *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego obejmujący bulle papieży, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich nadane tak korporacyji jak i osób prywatnych*. Wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863 (dalej KDKMaz), nr 9.

⁶² KDMaz, nr 265.

⁶³ KDMaz, nr 402.

⁶⁴ KDW, t. 1, nr 358.

⁶⁵ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*. Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa (dalej NKDMaz), t. 2, Wrocław 1989, nr 33,

⁶⁶ KDKMaz, nr 7, 8?

⁶⁷ KDMaz, nr 328.

cił się do duchowieństwa „całego Mazowsza”⁶⁸. Można przypuszczać, że *Mazouia* pełniła podwójną rolę. Podczas panowania Konrada i później w momencie zjednoczenia dzielnic pod pojęciem *Mazouia* rozumiano prowincję mazowiecką z czasów przeddzielnicowych. Po śmierci Konrada termin ten pojawia się rzadko i zwykle oznacza konkretną część Mazowsza: czerską lub płocką, np. pod określeniem *princeps Mazouie* użytym w stosunku do Bolesława przez Kazimierza łęczyckiego, księcia łęczyckiego i kujawskiego, w dokumencie dla zakonu krzyżackiego, z 1255 r. kryje się płocka część Mazowsza⁶⁹.

W dokumentach stosunkowo rzadko (zwykle w pierwszej połowie XIII w.) występuje *provincia*, chociaż można przypuszczać, że termin ten nawiązuje do podziałów administracyjnych państwa pierwszych Piastów. W sfałszowanym dokumencie Konrada z około 1228-1235 dla rycerzy zakonnych pojawiła się *provincia Mazovie*⁷⁰. Konrad Mazowiecki, wydając około 1228-1232 postanowienie przywracające zwyczaj składania na obszarze całego biskupstwa płockiego dziesięcin w snopach, powołał się na *consuetudinem provincie Mazovie*⁷¹. *Provincia* występowała sporadycznie w drugiej połowie XIII w., np. *provincia Cymensis* w dokumencie dla biskupstwa włocławskiego w tytułaturze księcia Ziemowita w 1256 lub 1257 r.⁷² Użycie pojęcia *provincia* w stosunku do części Mazowsza jest wynikiem jego podziału, a jednocześnie może sugerować wczesną odrębność ziemi czerskiej (T. Wasilewski wymieniał prowincję czerską już w czasach Galla)⁷³. Termin ten spotykamy jeszcze w 1303 r. w akcie legata Stolicy Apostolskiej Mikołaja wystawionym w Bratysławie, zatwierdzającym nadanie kanonika płockiego Wolkmara na rzecz kapituły płockiej. Wymienione wsie zlokalizowane „w prowincji mazowieckiej”, położone były w okolicy Płocka⁷⁴. Jednak ten przypadek nie świadczy o powszechnym użyciu pojęcia „prowincja”, zarówno osoba wystawcy jak i miejsce wystawienia dokumentu sugerują bowiem powierzchowną znajomość używanej wówczas terminologii.

Podobne znaczenie terytorialne, oznaczające księstwo dzielnicowe jak *Mazouia* czy *provincia*, przyjmuje pojęcie *ducatus Mazouiensis*. W akcie z około 1228?-1232 *ducatus* odnosi się do wszystkich posiadłości Konrada (także kujawskich), bowiem jako książę mazowiecki i kujawski zastrzegł składanie dziesięcin *in ducatu meo* na terenie biskupstwa płockiego⁷⁵. W znaczeniu ca-

⁶⁸ NKDMaz, nr 29.

⁶⁹ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.* Wyd. B. Ulanowski, Kraków 1887, nr 15, s. 81.

⁷⁰ KDMaz, nr 266 (względem Boga i zbawienia duszy mojej i prowincji Mazowsza).

⁷¹ IMT, wyd. J. Sawicki, t. 1, nr 1. Zob. G. Myśliwski, *Człowiek średniowiecza wobec czasu i przestrzeni*, s. 396.

⁷² NKDMaz, nr 34; KDP, t. 2, cz. 1, nr 83.

⁷³ T. Wasilewski, *Poland's administrative...*, s. 20, 30-31.

⁷⁴ KDKMaz nr 48; NKDMaz, nr 113.

⁷⁵ KDMaz nr 267; Piekosiński *dominio. Iura Masovie Terrestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*. Opr. J. Sawicki (dalej IMT), t. 1, Warszawa 1972, nr 1. To określenie znajduje się także w akcie arcybiskupa gnieźnieńskiego oraz biskupów poznańskiego i kujawskiego dotyczącym powyższego dokumentu Konrada (KDKMaz, nr 4).

łości Mazowsza termin „księstwo” został użyty również przez książąt mazowieckich: Konrada, Kazimierza i Bolesława w 1239 r., gdy poświadczali swobody Kościoła plockiego *in ducatu Mazouie*⁷⁶. Bolesław I książę mazowiecki, potwierdzając swobody kościoła plockiego *in ducatu Mazouiensi* w 1239 r., miał jednak na myśli swoją (plocką) część Mazowsza⁷⁷. Pojęcie *ducatus nostri* zostało użyte również przez Bolesława II, księcia mazowieckiego, w 1278 r.⁷⁸ i w 1298 r.⁷⁹ W pierwszym wypadku, zważywszy że władał wtedy czerską częścią Mazowsza, należy przyjąć, iż tego obszaru dotyczy powyższy termin, zaś w 1298 r. pojęcie *ducatus* raczej odnosi się do całego Mazowsza, które Bolesław zjednoczył w 1294 r.

Oprócz „księstwa mazowieckiego” w dokumentach Konrada i jego synów funkcjonuje także „księstwo łęczyckie” i „księstwo kujawskie”. Konrad I jako książę krakowsko-łęczycki, potwierdzając w 1242 r. przywileje arcybiskupstwa i biskupstw, użył terminu *ducatus*, kiedy wspominał o poddanych biskupstwa kujawskiego „w księstwie łęczyckim” i „księstwie mazowieckim”⁸⁰. *Ducatus nostri* oznacza księstwo sieradzkie w dokumencie księcia sieradzkiego Leszka Czarnego z 1265 r.⁸¹ Kazimierz, książę kujawski i łęczycki, lokalizując jedną z wsi biskupa plockiego w 1252 r., użył określenia *uilla que Zandyno nuncupatur in ducatu Cujavie*⁸²; co ciekawe w tym samym dokumencie w podobnym znaczeniu pojawia się zwrot *in districtu Cuyauie*. Być może *ducatus* użyto dla podkreślenia władzy książęcej, zaś *districtus* jako termin zdecydowanie służący lokalizacji w rozumieniu przestrzennym. Powyższy przykład potwierdza płynność pojęć w dokumentach mazowieckich. Syn Kazimierza, Władysław Łokietek jako książę sieradzki i kujawski, o swoim księstwie pisał *ducatus*⁸³ lub *terra*⁸⁴.

Po wydzieleniu przez Konrada dzielnic synom terminy: *Masovia*, *provincia Masoviensis*, *ducatus Masoviensis* oznaczały mniejsze obszary niż Mazowsze w granicach przeddzielnicowych, pojawiło się też w dokumentach „księstwo kujawskie” oraz świeżo przyłączone „księstwo łęczyckie”. *Ducatus* oznacza samodzielną strukturę polityczną: *ducatus Masoviensis*, *ducatus Lanciciensis*, *ducatus Cujaviensis*.

Synonimem terminu *ducatus*, w świetle badań K. Orzechowskiego prowadzonych głównie na podstawie dokumentów dotyczących Małopolski i Wielkopolski, jest w XIII w. *terra*, najczęściej oznaczając księstwo dzielnic-

⁷⁶ KDKMaz, nr 13.

⁷⁷ KDKMaz, nr 14.

⁷⁸ KDP, t. 1, nr 58.

⁷⁹ KDKMaz, nr 43.

⁸⁰ KDP, t. 2, cz. 1, nr 32; KDMaz, nr 427.

⁸¹ KDP, t. 1, nr 51.

⁸² KDP, t. 2, cz. 2, nr 444; KDKMaz, nr 20.

⁸³ KDP, t. 2, nr 84.

⁸⁴ KDP, t. 1, nr 84.

cowe⁸⁵. Jednak pojęcie to było używane w różnych kontekstach na określenie obszaru stanowiącego jednostkę terytorialnego podziału państwa mniejszą niż *ducatus*⁸⁶. Spostrzeżenia K. Orzechowskiego znajdują potwierdzenie także w terminologii stosowanej w kancelariach mazowieckich. Konrad Mazowiecki używał terminu *terra*, gdy miał na myśli swoje księstwo, ale także w odniesieniu do ziem wyznaczonych synom: Bolesławowi i Kazimierzowi w 1236 r.⁸⁷ Zapewne w znaczeniu dzielniczy mazowieckiej, obejmując wszystkie ziemie, które odziedziczył Konrad, *terra* występuje w dokumencie z 1237 r. dla zakonu dobrzyńskiego, gdzie Konrad jako książę mazowiecki i kujawski użył sformułowania *terra scilicet Mazovia*, w kontekście walki z heretykami i Prusami⁸⁸. W 1242 r., kiedy zatwierdził przywileje arcybiskupa i biskupa płockiego, używając *terrae*, miał na myśli wszystkie swoje posiadłości – nie tylko Mazowsze⁸⁹. Jego syn Bolesław, książę mazowiecki, stosując pojęcie *terra Mazouia* w dokumencie z 1244 r. dla Racibora i Alberta, myślał zapewne o części Mazowsza wydzielonej mu przez ojca⁹⁰.

Po podziale przez Konrada księstwa między siebie i synów *terra* też oznacza księstwo dzielnicowe, ale mniejsze niż „ziemia” z początku jego rządów. Jako władztwo poszczególnych książąt mazowieckich *terra* została użyta przez biskupa płockiego Piotra w 1237 r., kiedy w obecności książąt Konrada i Bolesława jest mowa o swobodnym przejściu *tam per terram duci Konradi quam etiam per terram Ducis Boleslai*⁹¹, oraz przez Konrada Mazowieckiego i jego synów: Kazimierza i Bolesława w 1239 r., dla biskupstwa płockiego, gdy wspominali o najazdach Prusów na ich ziemie⁹². Książę kujawski i łączyci Kazimierz w 1263 r. pozwolił na wolne przejście ludziom udającym się do dóbr biskupa płockiego przez „swoje ziemie”⁹³. W znaczeniu księstwa kujawskiego pojęcia „ziemia” użył Władysław Łokietek w 1295 r., lokalizując położenie wsi Konary (*in terra Cuijaviensi situata*)⁹⁴.

Terra często występuje także w bardzo ogólnikowym znaczeniu; np. w dokumentach biskupa płockiego z około 1228-1235? dla braci z Dobrzynia jest mowa o Dobrzyniu i okolicznych „ziemiach”⁹⁵, zaś w akcie Konrada dla arcybiskupstwa z 1242 r. – o wzmocnieniu starych zamków dla obrony „ziemi”⁹⁶.

⁸⁵ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich do końca XIV w.*, „AUW”, nr 612, Prawo nr 56: 1985, s. 27.

⁸⁶ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich...*, s. 30.

⁸⁷ KDP, t. 2, cz. 1, nr 20.

⁸⁸ KDMaz, nr 366.

⁸⁹ KDP, t. 2, cz. 1, nr 32.

⁹⁰ KDMaz, nr 448.

⁹¹ KDKMaz, nr 11.

⁹² KDKMaz, nr 13.

⁹³ KDKMaz, nr 31, NKDMaz, nr 47; także w dokumencie z 1255 r. *in nostra terra Lanciensi*. KDP, t. 2, cz. 1, nr 64.

⁹⁴ KDP, t. 2, cz. 1, nr 158.

⁹⁵ KDMaz, nr 265, 266.

⁹⁶ KDP, t. 2, cz. 1, nr 32.

Podobnie znaczenie przybrał ten termin w dokumencie księcia mazowieckiego Bolesława z 1279 r., potwierdzającym immunitet katedry płockiej⁹⁷.

Zastanawiające jest wyróżnienie ziemi czerskiej w tytulaturze książąt mazowieckich, np. *Semouitus Dei gracia Dux Mazouie et terre Czyrnensis*⁹⁸, *Semovitus dux Mazouie et provincie Cyrnensis*⁹⁹, *Semouitus Dei gracia Dux Mazouie et de Czyrnsk*¹⁰⁰ czy też *Boleslaus dux Mazovie et dominus Cyrnensis*¹⁰¹ bądź *Conradus Dei gracia dux Mazouie et terre Czyrnensis*¹⁰². E. Suchodolska uważa, iż termin „Mazowsze” w pewnym momencie oznaczał wyłącznie Mazowsze północne, zaś oba elementy (Mazowsze i ziemia czerska) były równorzędne, co znalazło odbicie w dwuczłonowej tytulaturze stosowanej na pieczęciach i dokumentach w przypadku książąt władających całym terytorium mazowieckim, zaś nadrzędność pojęcia „Mazowsze” w stosunku do „Czerska” w tytulaturze pojawiła się dopiero w pierwszej połowie XIV w.¹⁰³ T. Kiersnowska wskazywała na odrębność w XIII w. – sięgającą być może XII w. – obszaru Mazowsza południowego, który stanowił jednostkę zarówno zarządu kościelnego, jak i świeckiego: archidiaconatu, wchodzącego w skład biskupstwa płockiego; chociaż jej zdaniem objęcie tego obszaru nazwą „czerskie” mogło nastąpić dopiero po podziale dzielnicy przez Konrada I, kiedy Czersk został stołecznym grodem południowego Mazowsza¹⁰⁴. Bolesław w 1286 r. również „Płock” wyróżnił w swojej tytulaturze: *Boleslaus dux Mazouie et dominus Plociensis*¹⁰⁵, jednak zdaniem E. Suchodolskiej służy to podkreśleniu uprawnień do Płocka i jest wynikiem walk prowadzonych przez Bolesława ze starszym bratem¹⁰⁶. Na określenie jednego terytorium w podobnym kontekście używano więc różnych terminów np.: *terra* i *provincia*, zaś *terra* w przypadku „ziemi czerskiej” oznacza obszar wyodrębniony w bezpośredniej lub odleglejszej przeszłości jako struktura polityczna.

Terra była używana również na oznaczenie jednostek przestrzennych w mniejszej skali, np. w 1295 r. w dokumencie Bolesława II, kiedy ten potwierdził swobody wsi: *Mylenczyno in Varsoviensi et Popyen in Ravensi terris* na rzecz Wawrzyńca¹⁰⁷. Wniosek taki nasuwa się w kontekście dokumentu Konrada II z 1289 r., dotyczącego nadania wsi Miedzieszyno *in districtu Var-*

⁹⁷ NKDMaz, nr 62.

⁹⁸ KDP, t. 1, nr 47; KDKMaz, nr 27; NKDMaz, cz. 2, nr 15.

⁹⁹ NKDMaz, nr 34; KDP, t. 2, cz. 1, nr 83.

¹⁰⁰ NKDMaz, cz. 2, nr 6; KDP, t. 1, nr 45.

¹⁰¹ KDKMaz, nr 43, 46.

¹⁰² NKDMaz, nr 68.

¹⁰³ E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 185.

¹⁰⁴ T. Kiersnowska, *Czersk w XIII i XIV w. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa 1986, s. 12.

¹⁰⁵ NKDMaz, nr 76.

¹⁰⁶ E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 186.

¹⁰⁷ KDKMaz, nr 41.

szauiensis kościołowi w Błoniu¹⁰⁸. Analiza położenia powyższych miejscowości wskazuje na użycie *districtus* w znaczeniu najbliższej okolicy, zaś *terra* miałyby szerszy zasięg terytorialny¹⁰⁹. *Terra* w świetle badań K. Orzechowskiego w dokumentach małopolskich oznaczała też kasztelanię¹¹⁰ i najprawdopodobniej w takim znaczeniu użył tego terminu Konrad jako książe łęczycki w 1239 r. Nadając przywileje mieszkańcom kasztelanii wolborskiej, wyrzekł się jako władca „tej ziemi” określonych powinności¹¹¹.

Terra Chelmensi, której przynależność do księstwa Konrada była epizodyczna (odbita z rąk Prusów przez Konrada została nadana zakonowi krzyżackiemu), często występuje w dokumentach związanych z Mazowszem lub jego książętami. W akcie papieża Honoriusza III z 1223 r. jest mowa o nadaniach Konrada dla biskupstwa płockiego *in terra Culmensi*¹¹², zaś w sfalszowanym dokumencie Konrada dla zakonu krzyżackiego o darowiźnie dla zakonu¹¹³. Podobnie Kazimierz, książę kujawski, w 1238 r. wspominał o braciach z zakonu krzyżackiego w „ziemi chełmińskiej”¹¹⁴. W zbliżonym kontekście – obszar, który należał do książąt mazowieckich, a następnie dostał się w ręce Krzyżaków – wystąpił termin „ziemia lubawska” w dokumentach: Konrada z 1242 r.¹¹⁵ oraz Kazimierza z 1255 r.¹¹⁶, skierowanych do Krzyżaków (o podziale „ziemi lubawskiej” na podstawie układu zawartego niegdyś przez biskupa Chrystiana z zakonem krzyżackim). *Terra Lubevie* wystąpiła też w aktach dostojników kościelnych¹¹⁷.

Ziemię chełmińską i płocką określano także jako *territorium*, co może świadczyć o płynności znaczeniowej obu pojęć w omawianym okresie. *De omnibus terris in Culmensi territorio* mówi dokument biskupa pruskiego Chrystiana z 1230 r.¹¹⁸ Chrystian w 1231 r. potwierdził nadania dla Krzyżaków *in territorio Chulmensi*¹¹⁹. Także w najprawdopodobniej sfalszowanym dokumencie Konrada dla Krzyżaków został użyty termin *Chelmensi territorium*¹²⁰. Bolesław, książę mazowiecki, w 1244 r. nadał Racibirowi i Albertowi Kelbo-

¹⁰⁸ KDKMaz, nr 39.

¹⁰⁹ KDP, t. 2, cz. 1, nr 20; IMT, t. 1, nr 4.

¹¹⁰ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich...*, s. 52.

¹¹¹ KDP, t. 2, cz. 1, nr 24.

¹¹² Vetera, nr 29.

¹¹³ KDMaz, nr 264.

¹¹⁴ KDMaz, nr 377. Także w dokumentach innych książąt, np. wielkopolskich, występuje powyższy termin – dokument Władysława Odonica z 1238 r. KDW, t. 1, nr 207.

¹¹⁵ KDMaz, nr 430.

¹¹⁶ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie...*, nr 15, s. 81.

¹¹⁷ W ugodzie zawartej w 1257 r. między biskupem płockim Andrzejem i kapitułą płocką a zakonem w Prusach na czele z Gerhardem w sprawie ziemi chełmińskiej (NKDMaz, nr 33) oraz w akcie biskupa chełmińskiego Wernera z 1289 r., gdzie ten potwierdził nadanie Tomaszowi, biskupowi płockiemu, i kapitule płockiej 300 łanów „w ziemi lubawskiej” (KDKMaz, nr 38).

¹¹⁸ KDMaz, nr 282.

¹¹⁹ KDMaz, nr 304.

¹²⁰ KDMaz, nr 296.

wo *in territorio Plocensi*¹²¹. W powyższych przypadkach *territorium* funkcjonuje jako jednostka podziału terytorialnego. Natomiast w znaczeniu okolicy Konrad książę mazowiecki i kujawski użył w 1236 r. słowa *territorium*, wyznaczając granicę między ziemią synów: Kazimierz dostał m.in. zamek Kikol z całym „terytorium” przynależnym do niego aż do miejsca zwanego Kamen¹²². W wąskim znaczeniu posłużył się powyższym zwrotem Kazimierz, książę łęczycki i kujawski, w 1248 r. w kontekście okolic rzeki Łopnicy i jeziora Łepno Wielkie¹²³.

Określenie *territorium* w opinii K. Orzechowskiego, opisowe i znaczeniowo płynne, najczęściej oznacza bezpośrednio okolice pewnej miejscowości, odgrywając przejściową rolę między kasztelanią i dystryktem¹²⁴. Jednostkę małego podziału w odniesieniu do Małopolski i Wielkopolski w XIII w. określano pojęciem *castellania*, chociaż już wtedy pojawił się *districtus* na oznaczenie jednostek w małej skali, zaś w XIV w. termin ten zastąpił kasztelanię¹²⁵. W świetle badań K. Orzechowskiego w odniesieniu do Wielkopolski rosło też w XIII w. używanie terminu *territorium*¹²⁶. Jak zauważył A. Gąsiorowski, w miarę ograniczania funkcji kasztelanów pojawiała się potrzeba zastąpienia tej instytucji nową jednostką administracyjną, tzw. *districtus*, występującą w krajach Europy zachodniej i południowej. Oczywiście, XIII-XIV-wiecznego *districtus* nie można wiązać z XV-XVI-wiecznym powiatem, bo były to nowe jednostki o innych funkcjach¹²⁷.

W dokumentach książąt mazowieckich „kasztelania” występuje stosunkowo rzadko, zaś *districtus* miał przede wszystkim służyć lokalizacji, choć najprawdopodobniej pojawia się w sensie jednostki terytorialnego podziału w małej skali, np. w dokumencie Konrada księcia krakowskiego i łęczyckiego z 1243 r. dotyczącym nadania dla biskupstwa kujawskiego wsi Siedlce *in districtu Lanchiciensis*¹²⁸. Bolesław, książę mazowiecki, zezwolił w 1286 r. Janowi, arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, na bicie monety *in districtu Llouiensis*¹²⁹. Być może termin ten oznacza kasztelanię łowicką, która była własnością arcybiskupów gnieźnieńskich już w pierwszej połowie XII w.¹³⁰

¹²¹ KDMaz, nr 448.

¹²² KDP, t. 2, cz. 1, nr 20.

¹²³ KDP, t. 2, cz. 1, nr 41.

¹²⁴ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach wielkopolskich XIII i XIV w.*, „AUW”, nr 110: 1982, s. 46-47; *Terra w dokumentach małopolskich...*, s. 20-21.

¹²⁵ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach wielkopolskich...*, s. 46.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 47.

¹²⁷ A. Gąsiorowski, *Districtus w Wielkopolsce początków XIV w. Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej*, „Rocznik Historyczny”, t. 32: 1966, s. 91; Z. Morawski, *Funkcje i determinanty podziałów terytorialnych ziem polskich od początków kształtowania się państwa do końca XVIII w.*, „AUW”. Prawo 110, Wrocław 1982, s. 83-84.

¹²⁸ KDP, t. 2, cz. 1, nr 34.

¹²⁹ NKDMaz, nr 76.

¹³⁰ KDW, t. I, nr 7.

W bulli z 1136 r. Łowicz został ulokowany wśród uposażenia archidiecezji na obszarze środkowopolskim, co zdaniem A. Kasperowicza może świadczyć o powiązaniach administracyjnych i osadniczych z ziemią łęczycką¹³¹. Jako bliżej nieokreślona „okolica” *districtus* pojawił się: w dokumencie Kazimierza, księcia łęczycko-kujawskiego, z 1250 r. (*Sobota dictur cum suo districtu*)¹³², w akcie z 1274 r. Eufrozyny, księżnej łęczyckiej i kujawskiej (*districtus civitatis*)¹³³, w dokumencie Leszka Czarnego, księcia krakowskiego, sandomierskiego i sieradzkiego z 1287 r. (*in toto districtu villarum*)¹³⁴, w dokumencie księcia łęczyckiego Kazimierza dla klasztoru sulejowskiego z 1292 r. (wsie: *Gora, Pusnowo, Campa cum toto districtu suo*)¹³⁵, w dokumencie Przemysła, księcia kujawskiego i wrocławskiego, z 1298 r. (*in districtu ville*)¹³⁶ oraz w dokumencie księcia sieradzkiego Leszka, gdzie *villa Sandzyno cum suo districtu* została zwolniona od pewnych powinności¹³⁷.

Pojęcie „dominium” w dokumentach mazowieckich pojawia się rzadko. W jednym dokumencie Konrada I – zdaniem wydawcy z lat 1238-1247 – został użyty termin *dominium*, Konrad jako książę Łęczyczy bowiem nadał ulgi wsiom należącym do biskupstwa płockiego, które leżały *in dominio nostro, scilicet ex hac parte Wisle*¹³⁸. W dokumentach potomków Konrada „*dominium*” także wystąpiło epizodycznie. Jego syn, książę łęczycki i kujawski Kazimierz, w dokumencie dla biskupa wrocławskiego Wolina z 1266 r. posiadłości swojego syna Ziemomysła określił jako *dominium*¹³⁹. Sam Ziemowit w dokumencie z 1261 r. dla klasztoru wrocławskiego również wspominał o wsi *in dominio nostro, que Povsino vulgariter appellatur*¹⁴⁰. T. Lalik, badając zakres władzy Henryka Sandomierskiego, sugerował, że *dominium* to „władztwo terytorialne pozbawione częściach uprawnień książęcych, a zwłaszcza prowadzenia samodzielnej polityki i kompetencji natury militarnej”¹⁴¹, ale definicja ta dotyczyła XII-wiecznych realiów. S. Gawlas podkreślał, że rywalizacja książąt o tron zwierzchni i dzielnice dla własnego potomstwa, na przełomie XII i XIII w. (cezurą był 1202 r.) doprowadziła do usamodzielnienia i stabilizacji księstw dzielnicowych – czego wyrazem była m.in. partykularna

¹³¹ A. Kasperowicz, *Najdawniejsza przynależność terytorialna...*, s. 38.

¹³² KDP, t. 2, cz. 1, nr 44.

¹³³ KDP, t. 2, cz. 2, nr 258.

¹³⁴ KDP, t. 1, nr 67.

¹³⁵ KDP, t. 1, nr 82.

¹³⁶ KDP, t. 2, cz. 1, nr 169.

¹³⁷ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie...*, nr 15, s. 53.

¹³⁸ KDMaz, nr 381.

¹³⁹ KDP, t. 2, nr cz. 1, nr 90.

¹⁴⁰ KDP, t. 2, cz. 1, nr 83.

¹⁴¹ T. Lalik, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu...*, s. 434. Nie zgodził się z tym K. Buczek, twierdząc, że pojęcia *dominum* i *ducatus* służyły do wskazania pełnej suwerennej władzy książęcej i podległego jej terytorium. K. Buczek, *O dzielnicę księcia Henryka Sandomierskiego*, „Przegląd Historyczny”, t. 41: 1970, s. 698.

tytułatura i własne hierarchie urzędnicze¹⁴². Jednak Aleksander Swierżawski zauważył, że młodszy książęta mazowieccy dostawali od ojca tylko część jego kompetencji, zatrzymywał on bowiem w swych rękach wszystkie ważniejsze decyzje oraz prawo ingerowania również w te dziedziny, które powierzył synom¹⁴³.

Powyższe spostrzeżenie odnosi się jednak raczej do okresu, kiedy żył Konrad I. We wspomnianych dokumentach z drugiej połowy XIII w. „*dominium*” występuje jako synonim „księstwa”. W akcie Alberta, biskupa włocławskiego, z 1282 r., gdy na lokalizację wsi Powsino użyto terminu *dominium* (*Powsino in dominio Cyrnensi situatam*) najprawdopodobniej „dominium czerskie” oznacza księstwo, którym władał Bolesław II¹⁴⁴. Używanie *dominium* w znaczeniu księstwa poświadczają dokumenty Leszka Czarnego i Kazimierza, księcia łęczyckiego. Leszek Czarny w akcie z 1273 r. wspominał o posiadłościach *in nostro dominio positorum*¹⁴⁵, zaś w dokumencie Kazimierza księcia łęczyckiego z 1292 r., potwierdzającym przywileje dla klasztoru sulejowskiego, jest wzmianka o *villas in domino nostro sitas*¹⁴⁶.

Ducatus – principatus – provincia w okresie rozbitcia dzielnicowego to jednostki podziału w dużej skali, zaś w powyższych pojęciach zawierają się *castellania – territorium – districtus*¹⁴⁷. Podwójne znaczenie ma pojęcie *terra*, będące zarówno odpowiednikiem terminu *ducatus* w znaczeniu odrębnej struktury politycznej, jak i jednostki terytorialnego podziału państwa mniejszej niż *ducatus*¹⁴⁸. W odniesieniu do ziem Małopolski i Wielkopolski w stosunku do *castellania* i *districtus* daje się zauważyć przemienność nazw¹⁴⁹, zaś *territorium* odegrało między nimi rolę przejściową¹⁵⁰. W przypadku Mazowsza *castellania* występuje rzadko, a *districtus* i *territorium*, mając charakter opisowy, przybierają płynne znaczenia.

Zastanawiające jest wpływ osoby redagującej i spisującej dokument na to, jakie nazwy administracyjne zostały użyte w dokumentach. Jak zauważył K. Maleczyński, Mazowsze było w rozwoju form dokumentu książęcego wyraźnie opóźnione w stosunku do innych dzielnic, zwłaszcza Wielkopolski

¹⁴² S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996, s. 78.

¹⁴³ A. Swierżawski, *Zakres władzy książąt wydzielonych i wdów książęcych na Mazowszu*, [w:] A. Swierżawski, *Mazowsze i Ruś Czerwona w średniowieczu*, Częstochowa 1997, s. 158. Dowodem na to jest np. darowanie wsi Ślesin na Kujawach biskupowi poznańskiemu przez Konrada I, a nie jego syna Kazimierza, który w tym dokumencie wystąpił jako *dux Cuyauie*. KDW, t. 1, nr 134.

¹⁴⁴ KDP, t. 2, cz. 1, nr 118.

¹⁴⁵ KDP, t. 2, cz. 1, nr 100.

¹⁴⁶ KDP, t. 1, nr 80.

¹⁴⁷ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach wielkopolskich...*, s. 42.

¹⁴⁸ Idem, *Terra w dokumentach małopolskich...*, s. 27, 30.

¹⁴⁹ Idem, *Terra w dokumentach wielkopolskich...*, s. 49.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 47.

i Śląska¹⁵¹. Pierwszym znanym z imienia kanclerzem działającym u boku Konrada był Marcin, ojciec Lasoty z rodu Awdańców, pełniący tę funkcję do 1221 r.¹⁵² Później w dokumentach Konrada jako kanclerz w latach 1222-1231 pojawił się Gotard, kolejnym kanclerzem był Wilhelm (1232-1233), zapewne Niemiec z pochodzenia, być może opat sulejowski, po nim w latach 1236-1241 funkcję tę sprawował kanclerz Jan, zaś ostatnim kanclerzem Konrada I był kanonik Wolimir (1241-1247), następnie biskup wrocławski¹⁵³. Stanowisko podkanclerzego zajmował w 1206 r. późniejszy kanclerz Wilhelm, w latach 1216-1217 podkanclerzym był Piotr, potem spotykamy Waclawa syna Twardosława (1221-1222), po nim zaś urząd ten piastowali Grzegorz (1226-1231) i Laso? (1232) oraz Aleksy (1241-1243)¹⁵⁴.

W dokumentach Konrada I i jego synów: Bolesława I i Siemowita I dla różnych odbiorców w ciągu 20 lat używano tego samego dyktatu. W opinii E. Suchodolskiej nie tyle świadczy to o wyrobionym stylu kancelarii książęcej mazowieckiej, ile stanowi ślad działalności na dworach książąt mazowieckich tej samej osoby – Jana Węgra¹⁵⁵. Według niej Jan Węgier przybył na dwór księcia Konrada I prosto z Węgier ze środowiska kancelarii królewskiej, przynosząc na Mazowsze nowy styl pisma i dyktatu¹⁵⁶. Zastanawiające jest, czy jego obce pochodzenie, sugerujące niezbyt dogłębną znajomość polskiej nomenklatury urzędniczej, mogło mieć wpływ na stosowane w dokumentach terminy. Jednak jak zauważył J. Piętka, przydomek „Węgier” może być śladem podróży na Węgry, nie musi świadczyć o pochodzeniu¹⁵⁷. W każdym jednak wypadku wskazuje na jakiś kontakt ze środowiskiem węgierskim.

Po raz pierwszy w okresie panowania Siemowita I pojawia się problem istnienia dwóch niezależnych od siebie kancelarii związanych z dwoma ośrodkami administracyjnymi Mazowsza (Czerskiem i Płockiem), co zapewne znalazło odzwierciedlenie w omówionej powyżej tytułaturze książęcej. Kancelarię książęcą w Płocku zorganizował Bolesław I, po wydzieleniu mu dzielnic. Funkcję kanclerza płockiego od 1242 r. spełniał Andrzej, prepozyt katedry płockiej, późniejszy biskup płocki. Mazowsze płockie w 1248 r., kiedy zmarł Bolesław, otrzymał Siemowit I, od 1247 r. książę czerski. Zdaniem E. Suchodolskiej, analiza materiału dyplomatycznego – równoczesne występowanie na tych samych urządach (kanclerza i podkanclerzego) różnych osób oraz pojawiająca się sporadycznie nazwa czerski przy jednym z nich – wskazuje, że Siemowit miał w drugim okresie swego panowania urzędników kancelaryjnych zarówno w Płocku, jak i w Czersku, np. kanclerzem czerskim

¹⁵¹ K. Maleczyński, *Studia nad dokumentem polskim*, Wrocław 1971, s. 244.

¹⁵² W. Semkowicz, *Ród Awdańców w wiekach średnich*, Poznań 1920, s. 233-234.

¹⁵³ J. Piętka, *Urzędnicy...*, s. 143-144.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 144.

¹⁵⁵ E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248-1345*, Warszawa 1977, s. 24-25.

¹⁵⁶ Ibidem, s. 30.

¹⁵⁷ J. Piętka, *Urzędnicy...*, s. 143.

w latach 1249-1253 był Teofil, następnie od 1254 r. – Jan Węgier dotychczasowy podkanclerzy, kanclerzem płockim – wspomniany Andrzej (jako kanclerz Siemowita wystąpił w 1250 r.), a następnie Tomasz, który pracę w kancelarii zaczynał jeszcze na dworze Konrada I (jako kapelan około 1242?-43), zaś w dokumencie Siemowita I pojawił się po raz pierwszy w 1253 r., a rok później objął stanowisko kanclerza¹⁵⁸. Osobisty udział Andrzeja w pracach kancelaryjnych uchwytne jest tylko za panowania Bolesława I, kiedy prawdopodobnie próbował zorganizować jego kancelarię i ujednoczyć styl dokumentów. Natomiast w okresie rządów Siemowita I prowadził głównie działalność polityczną¹⁵⁹. Jak zauważyła E. Suchodolska, styl dokumentów Siemowita I był zależny wyłącznie od dyktatora, którym był podkanclerzy. Z osobą Jana Węgra wiążą się wpływy obce w kancelarii Siemowita I, polegające na stosowaniu nietypowego formularza wzorowanego na dokumentach cesarskich. Formuły stosowane przez Tomasza są krótkie i często spotykane w dokumentach książęcych w drugiej połowie XIII w., sporadycznie pojawiły się już w dokumentach Konrada I¹⁶⁰.

E. Suchodolska zauważyła, iż mimo obecności na dworach Konrada i jego synów stosunkowo liczny personel kancelaryjny przeważa dokument odbiorcy, co jest typowe dla pierwszej połowy XIII w. w całej Polsce. Dokumenty powstawały nie tylko na dworze książęcym, ale także w kancelarii biskupiej a czasami przywileje książęce sporządzał odbiorca w swym skrytorioium klasztornym¹⁶¹. Główny odbiorca dokumentów książęcych na Mazowszu – biskupstwo płockie – dysponował stałą grupą ludzi przeznaczoną do pracy nad dokumentem i to właśnie środowisko katedralne płockie jest głównym ośrodkiem kultury prawniczej na Mazowszu w połowie XIII w.¹⁶² Zatem stosunkowo częste pojawianie się terminów: *Masovia*, *ducatu Masonie*, *provincia Masonie*, kiedy musimy się domyślać, do jakiej części rdzennego Mazowsza odnosi się dany termin, może być związane z tym, że większość dokumentów kierowanych do odbiorców kościelnych spisywał w tym okresie sam odbiorca (np. biskupstwo płockie) i możliwe, iż w tych określeniach przebrzmiewały echa wcześniejszej jedności.

Kancelarię trzeciego syna Konrada, księcia Kazimierza, od którego pochodzi linia książąt kujawskich i łęczycko-sieradzkich, J. Mitkowski przedstawił jako skupisko elity intelektualnej i „twór dobrze rozwinięty”, czego wynikiem jest występowanie kunsztownych form literackich w dyplomach książęcych¹⁶³. Zdaniem J. Mitkowskiego, kancelaria księcia formowała się przez

¹⁵⁸ E. Suchodolska, *Kancelarie...*, s. 31-33.

¹⁵⁹ Ibidem, s. 31-33.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 40.

¹⁶¹ Ibidem, s. 52.

¹⁶² Ibidem, s. 40, 147.

¹⁶³ J. Mitkowski, *Kancelaria Kazimierza Konradowicza księcia kujawsko-łęczyckiego 1233-1267*, Wrocław 1968, s. 58.

pewien okres, zaczynając od stanowisk niższych poprzez podkanclerstwo do urzędu kanclerza kujawskiego, którym po raz pierwszy był Piotr, pojawiający się u boku księcia w 1241 r., być może w latach 1216-1217 podkanclerzy księcia Konrada, a w 1239 r. podkanclerzy księcia mazowieckiego Bolesława. Jak zauważył J. Mitkowski, można podejrzewać, że była to forma kontroli nad synami przez podsyłanie im wypróbowanych urzędników¹⁶⁴. Po śmierci ojca Kazimierz opanował dzielnicę łęczycką, co przejawiało się w tytulaturze (*dux Lancecie et Cuiavie*). Kanclerz tej dzielnicy Wolimir przybrał tytuł kanclerza księcia bądź kanclerza nadwornego, zaś po jego wyborze na biskupstwo wrocławskie w 1252 r. urząd kanclerza do momentu wyboru na arcybiskupa gnieźnieńskiego sprawował Piotr. Zdaniem J. Mitkowskiego, do 1263-1266 książę nie obsadzał urzędu kanclerskiego, a dokumenty sporządzali: podkanclerzy Maurycy, pisarz Józef i kapelan Rafał, który ostatecznie został kanclerzem. Po śmierci Bolesława w 1267 r. przeszedł na służbę jego synów Ziemiomyśla i Leszka Czarnego¹⁶⁵. Ta wędrówka urzędników kancelaryjnych między dworami Konrada i jego synów mogła powodować, że właściwie niemożliwe jest przypisanie poszczególnych terminów do konkretnej kancelarii.

Po śmierci Siemowita I w 1262 r. ponownie nastąpił podział Mazowsza pomiędzy jego synów: dzielnicę płocką otrzymał Konrad II, zaś dzielnicę czerską Bolesław II. Na dworach Konrada II i Bolesława II stanowiska podkanclerzego było często nieobsadzone. W kancelarii Konrada II pracą nad dokumentem zajmował się kanclerz Andrzej. Na dworze płockim działał kanclerz Jan. Dokumenty Konrada II i Bolesława II odznaczają się dużą różnorodnością formuł, z badań E. Suchodolskiej wynika bowiem, że w kancelarii mazowieckiej sporządzanie dokumentów było czynnością na tyle rzadką, że można było sobie pozwolić na każdorazowe opracowanie tekstu¹⁶⁶. Podobnie jak w pierwszej połowie XIII w. dominuje styl poszczególnych urzędników, nie ma dyktatu charakterystycznego dla konkretnych kancelarii, jednocześnie następuje jednak znaczne wyeliminowanie udziału odbiorców w wytwarzaniu dokumentów książęcych¹⁶⁷. Pojęcia stosowane w dokumentach mazowieckich są związane raczej z poszczególnymi urzędnikami, niż wynikają z formuł stosowanych w kancelarii konkretnej dzielnicy.

Na formuły pojawiające się w dokumentach dominujący wpływ miał odbiorca, który sporządzał dokument (zwłaszcza w pierwszej połowie XIII w.), trudno mówić o istniejących w kancelarii formularzach, zaś wędrówka urzędników między dworami książąt mazowieckich uniemożliwia stwierdzenie, jakie terminy stosowano w danej kancelarii.

---

¹⁶⁴ Ibidem, s. 48-49.

¹⁶⁵ Ibidem, s. 50-52.

¹⁶⁶ E. Suchodolska, *Kancelarie...*, s. 72-74.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 147.

Terminologię dotyczącą dzielnic mazowieckiej z okresu rozbitcia dzielnicowego uzupełniają kroniki i roczniki. Wiarygodnym źródłem, gdzie znajdujemy dane dotyczące statusu dzielnicy mazowieckiej w tym czasie, jest Kronika wielkopolska. Funkcjonują dwie hipotezy dotyczące czasu powstania Kroniki wielkopolskiej. Jedna opowiada się za istnieniem XIII-wiecznej kroniki, interpolowanej w XIV w., według drugiej kronika została skompilowana dopiero w XIV w.¹⁶⁸ Zdaniem B. Kürbis, zasadnicza część Kroniki wielkopolskiej kończy się najpóźniej na 1273 r., a więc powstała w latach siedemdziesiątych XIII w.¹⁶⁹ A. Bielowski autorstwo Kroniki przypisywał biskupowi poznańskiemu Boguchwałowi (1242-1253) i równocześnie kustoszowi katedry poznańskiej Godzisławowi Baszkowi (spotykany w latach 1268-1273)¹⁷⁰. Według B. Kürbis bardziej prawdopodobne jest autorstwo Godzisława Baszka¹⁷¹.

W Kronice wielkopolskiej można już obserwować zdecydowanie większe bogactwo terminów niż w Kronice Galla Anonima i Kronice Mistrza Wincen-tego. Po raz pierwszy w Kronice wielkopolskiej pojęcia: „Mazowsze”, „pro-wincja mazowiecka” pojawiły się w odniesieniu do lat trzydziestych XI w.¹⁷² Jednak ze względu na powstanie Kroniki najwcześniej dopiero w drugiej po-łowie XIII w. nie można odnieść *provincia Mazouia* do pierwszej połowy XI w., tym bardziej że nie potwierdzają tego żadne wcześniejsze źródła. Nato-miast użycie tego terminu przez autora Kroniki sugeruje ciągłość funkcjono-wania terminu do końca XIII w.

Autor Kroniki wielkopolskiej często stosował *provincia* w opisie wyda-rzeń z końca XII w.¹⁷³ w podobnych kontekstach jak Mistrz Wincenty, praw-dopodobnie z jego kroniki czerpiąc informacje. Terminy używane dla XIII w. wydają się także wiarygodne, o czym świadczy pojawianie się tych pojęć w dokumentach. Zastosowane w relacji o latach trzydziestych i czterdziestych XIII w., mogą odzwierciedlać rzeczywistą terminologię tego czasu. Kronika operuje terminem „Mazowszanie” jako określeniem ludności zamieszkującej

¹⁶⁸ *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, wyd. B. Kürbis, s. VI.

¹⁶⁹ *Ibidem*, s. XIV.

¹⁷⁰ *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, MPH, t. 2, wyd. A. Biesowski, s. 454-458.

¹⁷¹ *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, s. XXII-XXVI.

¹⁷² Z Kroniki wielkopolskiej dowiadujemy się, że Miecław zajął *provinciam Masouie* (MPH n.s., t. 8, r. 12, s. 19), bowiem jedynie *Masouia* sprzeciwiła się wyborowi Kazimierza na władcę Polski (MPH n.s., t. 8, r. 12, s. 19). W końcu jednak Miecław ostatecznie został wypędzony z *granic Mazowsza* (MPH n.s., t. 8, r. 12, s. 20), zaś *provincia Mazouie* została zjednoczona przez Kazimie-rza Odnowiciela z pozostałymi ziemiami polskimi (MPH n.s., t. 8, r. 12, s. 20).

¹⁷³ Według Kroniki wielkopolskiej Kazimierz powierzył opiekę nad *Mazouiensem et Cuyau-ensen provincias* możnowładcy o imieniu Żyro (MPH n.s., t. 8, r. 35, s. 58). Później Mieszko Stary łudził Leszka Białego i Konrada Mazowieckiego różnymi obietnicami, np. o zapisaniu im Krakowa w dziedzictwie i przywróceniu *provinciam Cuyauiam*. Ostatecznie udało się dzięki pomocy możno-władców przywrócić *Sandomirie et Mazouie* wraz z *Cuyaiensi provincia* synom Kazimierza Spra-wiedliwego (MPH n.s., t. 8, r. 51, s. 77-78). Konrad otrzymał *totam Mazouiam et Cuyaiiam* (MPH n.s., t. 8, r. 54, s. 78). Synowie Kazimierza rządzili więc *in Cracouia et Mazouia* (MPH n.s., t. 8, r. 57, s. 80).

pewne terytorium¹⁷⁴. Często pojawia się termin „terra”, np. *terra Culmense*, *terra Cuiavie*, *terra Lanciciensis*¹⁷⁵, chociaż w odniesieniu do początku XII w. niepotwierdzony przez dokumenty¹⁷⁶.

Obok siebie wystąpiły: *terra Mazouie* i *terra Plocensi* w przekazie pod rokiem 1260 o wkroczeniu Mendoga *in terram Mazouie*, który najpierw spustoszył miasto Płock, a potem inne miasta i wsie *terre Plocensis*¹⁷⁷. Niewątpliwie *ziemia Mazowiecka* jest tu pojęciem nadrzędnym, zaś *terra Plocensi* oznacza być może kasztelanię płocką, albo szerzej – południową część Mazowsza, księstwo płockie. Pojęcie *Masouia*, *terra Masouia* funkcjonowało więc jako nadrzędne w stosunku do ziemi płockiej i czerskiej, bowiem w 1262 r. Rusini z Litwinami, przybywszy *in terram Cirznensem „na Mazowszu”*, zupełnie ją spustoszyli¹⁷⁸. Bolesław, książę wielkopolski, po Siemowicie, przedwcześnie zmarłym księciu Mazowsza, wszedł *in terram Mazouie* i odbudował gród płocki. Jak zastrzegł autor tekstu, gdyby nie odbudował grodu, poganie zupełnie zniszczyliby pozostałą część *terre Mazouie*¹⁷⁹. Podobnie jak w dokumentach, np. w tytułaturze książąt, ściera się tutaj podwójna nomenklatura dotycząca terytorium mazowieckiego: *terra Mazouia*, nadrzędna, obejmująca Mazowsze w kształcie z początków rządów Konrada, i *terra Plocensis*, *terra Cirznensis*, funkcjonująca po podziale ziem między synów Konrada, oznaczająca północne bądź południowe księstwo mazowieckie.

Użycie *districtus* w źródłach narracyjnych (w opisie przejścia *castrum Łowicz cum suo districtu* w zarząd kościoła gnieźnieńskiego¹⁸⁰) potwierdza znaczenie tego terminu (okolica), znane z dokumentów. W opisie walk Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem został użyty termin *castellania* (Bole-

¹⁷⁴ W świetle Kroniki Wielkopolskiej Konrad *cum suis Mazouiensibus* wkroczył na ziemię sandomierską. W bitwie pod Suchodołem Bolesław Wstydlawy pokonał *multos Mazouitarum* (MPH n.s., t. 8, r. 74, s. 89). Konrad, nie mogąc zapomnieć przegranej pod Suchodołem, wraz z Litwinami uderzył na ziemię swego bratanka. *Litwani et Mazowithe* zabili bardzo wielu *Sandomierzan i Krakowian* (MPH n.s., t. 8, r. 80, s. 91). *Mazouite* pojawiają się też w Kronice wielkopolskiej w relacji dotyczącej wydarzeń z 1262 r. (MPH n.s., t. 8, r. 32, s. 51).

¹⁷⁵ Konrad *Mazouie dux* przyznał Krzyżakom na 20 lat *terram Culmensem* (MPH n.s., t. 8, r. 66, s. 85). W 1244 r. Świętopełk z wielką liczbą Prusów wkroczył na Kujawy i zniszczył pożarem *terram Cuyauie* (MPH n.s., t. 8, r. 75, s. 85). *Terra Cuyauie* pojawiła się także w kontekście najazdu w 1258 r. na ziemię Kazimierza wojsk Bolesława, księcia wielkopolskiego, który chciał odzyskać gród łędzki (MPH n.s., t. 8, r. 122, s. 110). Natomiast *in terra Lanciciensis* poczynili spustoszenia w 1259 r.: Bolesław Wstydlawy, Siemowit książę Mazowsza, Bolesław książę Wielkopolski (MPH n.s., t. 8, r. 129, s. 113). W 1261 r. Bolesław Pobożny zebrał silne wojsko, aby wkroczyć na ziemię księcia Kujaw, Kazimierza (MPH n.s., t. 8, r. 137, s. 116).

¹⁷⁶ W Kronice wielkopolskiej znajduje się informacja o pustoszeniu przez Pomorzan w czasach Bolesława Krzywoustego *terras Cuyauie et Polonie* (MPH n.s., t. 8, r. 24, s. 35). Czytając o sporach między braćmi, dowiadujemy się o wygnaniu Henryka *de Sandomiriensi terra*, Bolesława zaś *de Mazouiensi ac de aliis terris* (MPH n.s., t. 8, r. 32, s. 50).

¹⁷⁷ *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, r. 133, s. 115.

¹⁷⁸ *Ibidem*, t. 8, r. 138, s. 116.

¹⁷⁹ *Ibidem*, t. 8, r. 139, s. 117.

¹⁸⁰ *Ibidem*, t. 8, wyd. B. Kürbis, s. 87.

sław ustąpił Zbigniewowi pewne posiadłości *in castellania Siradiensi*¹⁸¹), jednakże było to przeniesienie terminologii XIII-wiecznej, dla XII w. niepotwierdzonej przez dokumenty. Podobnie jest w przypadku informacji o podziale ziem przez Krzywoustego między czterech synów, kiedy dowiadujemy się, że Bolesław Kędzierzawy otrzymał *Mazouiam, Cuyauiam et Culmensem castellaniam*¹⁸². W kontekście tych wydarzeń Kronika wielkopolska podaje, że *Sandomirithē, Mazouite, Cuuauite ac Poloni* poparli młodszych braci¹⁸³. Sugeruje to, że w XIII w. istniała już świadomość przynależności do poszczególnych dzielnic, chociaż o *Mazowszanach* czytamy już w *Powieści dorocznej*.

Kolejne pojęcie pojawiające się w Kronice wielkopolskiej, którego używanie w XII w. w świetle źródeł narracyjnych nie znajduje potwierdzenia, to *ducatus*. Kronika informuje, że Bolesław Kędzierzawy pozostawił swemu synowi Leszkowi *księstwo mazowieckie i kujawskie*, z zastrzeżeniem, że w razie bezpotomnej śmierci chorowitego Leszka Kazimierz obejmie władzę *in ducatus Cuyauie et Mazouie*¹⁸⁴. Widać tu pewną niekonsekwencję kronikarza, kiedy w jednym zdaniu w odniesieniu do Mazowsza i Kujaw używa najpierw terminu *ducatus* w liczbie pojedynczej, a następnie w liczbie mnogiej. Może jest to pozostałość po okresie wspólnego funkcjonowania obu terytoriów w ramach jednej dzielnicy.

Także roczniki późniejsze, pochodzące wprawdzie z XIV-XV w., ale oparte na wcześniejszych źródłach, często posługują się terminologią spotykaną w XIII-wiecznych przekazach zarówno narracyjnych, jak i dokumentowych. Przedstawiają podziały administracyjne dzielnicy mazowieckiej widziane niejako z zewnątrz, ponieważ poprzez miejsce powstania związane są np. z sąsiednimi w stosunku do Mazowsza regionami Polski, Małopolską czy Wielkopolską. Do zespołu źródeł narracyjnych z terenu Wielkopolski należą roczniki zachowane w zbiorze *Chronica longa seu magna Polonorum seu Lechitarum*, powstałym około 1395 r., oraz zachowane osobno: jeden z najstarszych pomników annalistyki polskiej – Rocznik lubiński, spominki poznańskie z drugiej połowy XIII w., rocznik poznański I obejmujący lata 929-1341 i pisany XVI-wieczną ręką rocznik poznański II¹⁸⁵. Jako wyodrębniona jednostka terytorialna w roczniku kapituły gnieźnieńskiej występuje *Cuiavia*¹⁸⁶. *Ziemia kujawska* pojawia się w znaczeniu księstwa dzielnicowego w roczniku kapituły poznańskiej¹⁸⁷. Sporadycznie w badanych źródłach występowało pojęcie *di-*

¹⁸¹ Ibidem, t. 8, r. 19, s. 30.

¹⁸² Ibidem, t. 8, r. 30, s. 48.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ Ibidem, t. 8, r. 33, s. 55.

¹⁸⁵ *Roczniki wielkopolskie*, wyd. B. Kürbis, MPH n.s., t. 6, Warszawa 1962, s. XXVII-XLIX.

¹⁸⁶ Pod rokiem 1239 znajdujemy informację, że książę pomorski spustoszył *Cuyauiam* (MPH n.s., t. 6, s. 4). *Cuyauia* pojawiła się również pod rokiem 1244 w kontekście najazdów Prusów (MPH n.s., t. 6, s. 7).

¹⁸⁷ Pod datą 1258 jest zapis, iż Kazimierz *dux Lancicie et Cuyauie* zebrał wojsko *in terram Cuyauie* przeciwko Władysławowi, księciu wielkopolskiemu (MPH n.s., t. 6, s. 43-44). Rocznik

strictus użyte zgodnie z ówczesną terminologią raczej w przygodnym znaczeniu okolicy, nie zaś w sensie jednostki terytorialnego podziału. W roczniku poznańskim II czytamy, że: *Lovicz cum districtu* został nadany arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu w 1239 r.¹⁸⁸ W dokumentach dotyczących dzielnicy mazowieckiej *districtus (Lanciciensis)* po raz pierwszy spotykany jest w 1243 r., w dokumencie Konrada¹⁸⁹, zaś *districtus Llouiensis* dopiero w 1286 r.¹⁹⁰

Źródła narracyjne wyprzedzają w stosunku do dokumentów użycie terminów określających dzielnice czerską i plocką. W roczniku kapituły poznańskiej pod datą 1249 znajduje się bardzo ciekawa informacja o granicy przebiegającej *in terra de Cyruisk inter Radzicowo villam episcopi Poznaniensis et inter Ornesovo villam Domanicii*, a wyznaczonej z woli i inicjatywy Siemowita I¹⁹¹. W powyższym źródle najwcześniej w stosunku do innych przekazów także dokumentowych pojawiłby się termin *terra de Cyruisk*. M. Krześciński opowiedział się za rzeczywistym funkcjonowaniem tego pojęcia w 1249 r.¹⁹² Podobnie A. Kasperowicz podzielał tezę o wczesnej – bo już w drugiej połowie XI w. – odrębności ziemi czerskiej¹⁹³. Przepuszczał, że używany przez Siemowita I tytuł księcia Mazowsza i prowincji czerskiej nawiązuje do dawnego, prowincjonalnego statusu terytorium południowomazowieckiego¹⁹⁴. Użycie terminu „ziemia czerska” w znaczeniu wydzielonej dzielnicy jest prawdopodobne, zważywszy na to, że Siemowit I rządził w dzielnicy czerskiej od 1248 r. Kolejne źródło z terenu Wielkopolski, spominki gnieźnieńskie, pod datą 1313 podając informację o śmierci Bolesława, zaznaczają, że był on księciem *calego Mazowsza*¹⁹⁵, a więc zarówno czerskiego, jak i plockiego. Według spominków, w 1381 r. po śmierci Siemowita *terram Mazouie* podzielili między sobą Siemowit IV, Janusz I i Henryk¹⁹⁶.

Kolejne źródło narracyjne – Rocznik świętokrzyski, znany głównie z XV-wiecznych rękopisów, a oparty na zaginionym roczniku, z którego korzystał redaktor Roczników świętokrzyskich – jak zauważyła Anna Rutkowska-

---

kapituły poznańskiej podaje, iż w 1271 r. Bolesław Pobożny został wezwany przeciw Ziemomysłowi przez rycerstwo *de sua terra et de una parte Cuyauie* (MPH n.s., t. 6, s. 49).

¹⁸⁸ *Roczniki wielkopolskie*, MPH n.s., t. 6, s. 137.

¹⁸⁹ KDP, t. 2, cz. 1, nr 34.

¹⁹⁰ NKDMaz, nr 76.

¹⁹¹ *Roczniki wielkopolskie*, MPH n.s., t. 6, s. 27.

¹⁹² Domawic to skarbnik Konrada Mazowieckiego, zaś wg wydawcy Roczników wielkopolskich jego wieś to Rozniszewo nad Pilicą, Rakowo to własność biskupa poznańskiego, MPH n.s., t. 6, wyd. B. Kürbis, s. 61-62. Zupełnie inny pogląd na temat identyfikacji miejscowości: *Radzicowo, Ornesovo* przedstawił M. Krześciński (*Średniowieczna granica Mazowsza i Małopolski na terenie województwa radomskiego. Jej topografia i geneza*, „Studia Sandomierskie”, t. 6: 1990-1996, s. 505-517), który również przeprowadził analizę zapiski pod kątem informacji na temat granicy Mazowsza i Małopolski.

¹⁹³ A. Kasperowicz, *Najdawniejsza przynależność terytorialna Mazowsza południowego*, PH, t. 76: 1985, s. 21.

¹⁹⁴ *Ibidem*, s. 35.

¹⁹⁵ *Roczniki wielkopolskie*, MPH n.s., t. 6, s. 96.

¹⁹⁶ *Ibidem*, t. 6, s. 100.

-Płachcińska – zwykle przez źródłoznawców był lekceważony i rozpatrywany przede wszystkim w powiązaniu z *Rocznikiem krótkim* i *Rocznikiem kapituły krakowskiej*¹⁹⁷. Na podstawie analizy treści i formy zapisu część badaczy uznała drugą połowę XIII w. (1267 lub 1270 bądź 1287) za cezurę między wiadomościami własnymi i przejętymi z wcześniejszych przekazów, ale pojawiła się też opcja sugerująca, że wprowadzenie nowych wzmianek dotyczących wydarzeń historycznych rozpoznać można dopiero od schyłku panowania Kazimierza Wielkiego¹⁹⁸.

W opisie wydarzeń z XII w. rzeczywiście spotykamy terminy przejęte z wyżej omówionych źródeł, często mało prawdopodobne jako używane w tym okresie¹⁹⁹. Natomiast informacje dotyczące XIII w. czy też początku XIV w.²⁰⁰ są już wiarygodne w konfrontacji z ówczesnie używaną terminologią, np. z *Rocznika świętokrzyskiego* dowiadujemy się o spustoszeniach poczynionych przez Tatarów w latach czterdziestych podczas ich przejścia przez ziemie krakowską, sieradzką i sandomierską²⁰¹. Do mieszkańców poszczególnych dzielnic Polski, m.in. Sieradzan czy też możnych sieradzkich, odnosi się informacja pod rokiem 1306, kiedy *Nobiles Cracouie, Polonie, Syradie* (w *Roczniku świętokrzyskim*)²⁰² lub *Poloni, Cracovienses, Siradienses, Sandomirienses* (w kodeksie koprzywnickim)²⁰³ dokonują wyboru Władysława Łokietka na władcę całej Polski. Te sformułowania, podobne jak w *Kronice wielkopolskiej*, potwierdzają wykształcenie się świadomości związków z poszczególną dzielnicą.

Do źródeł związanych z najstarszym rocznikarstwem należą roczniki krakowskie, jednak właściwie nie ma tam informacji o terytorium mazowieckim. Jedynie pod rokiem 1217 w *Roczniku kapituły krakowskiej* zachowanym w XIII-wiecznym rękopisie, a wywodzącym się z XI-wiecznego rocznika kapitulnego²⁰⁴,

¹⁹⁷ *Annales S. Crucis*, MPH n.s., t. 12, wyd. A. Rutkowska-Płachcińska, Kraków 1996, s. VIII.

¹⁹⁸ Stanowisko historiografii na temat samodzielnych informacji rocznika omówiła A. Rutkowska-Płachcińska, MPH, t. 12, s. IX-X.

¹⁹⁹ Mazowszanie” pojawili się pod 1194 r. w *Roczniku świętokrzyskim* w kontekście walki o władzę po śmierci Kazimierza pod 1194 r. (MPH n.s., t. 12, s. 30). W Kodeksie sochaczewskim jest wzmianka o podziale państwa przez Bolesława Krzywoustego. Władysław II dostał prowincję krakowską, sieradzką, łęczycką, śląską, pomorską, Bolesław Kędzierzawy zaś Mazowsze, Kujawy, Dobrzyń i kasztelanie chełmińską (MPH n.s., t. 12, s. 107) W tymże Kodeksie pod 1186 znajduje się błędna informacja o bitwie *inter filium Myesconis Kazimirum et Mazouianos ... in Mazouia* – powinno być: między Mieszkiem a synem Kazimierza, pod Mozgawą (MPH n.s., t. 12, s. 109, p. 27).

²⁰⁰ *Mazouia* w *Roczniku świętokrzyskim* odnosi się dopiero do drugiej połowy XIV w. (MPH n.s., t. 12, s. 72). Wg spominków płockich w 1337 r. Litwini spustoszyli *terram Mazouie circa Polthowko et Czechonow* (MPH n.s., t. 12, s. 128, 132). Spominki sochaczewskie podają, iż w 1370 r. książę Litewski najechał ze swoim wojskiem *terram Lanciensem* (MPH n.s., t. 12, s. 132).

²⁰¹ *Annales S. Crucis*, MPH n.s., t. 12, s. 37.

²⁰² *Ibidem*, s. 57.

²⁰³ *Ibidem*, s. 125.

²⁰⁴ Dyskusję o pochodzeniu rocznika omówiła Z. Kozłowska-Budkowa, *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Warszawa 1978, MPH n.s., t. 5, s. XXXI-XXXV. Zdaniem Z. Kozłowskiej-Budkowej mogła to być praca wspólna dwóch lub więcej osób, MPH n.s., t. 5, s. XXXVII-XXXVIII.

znajdujemy informację o klęsce wojska mazowieckiego i zniszczeniach *ziemi mazowieckiej*²⁰⁵. Ziemie sieradzka i mazowiecka zostały także wymienione w Roczniku franciszkańskim krakowskim pośród innych ziem pod datą 1287, kiedy miał miejsce najazd Tatarów *in terram Sandomiriensem, Cracoviensem, Sandecensem, Syradiensem, Mazoviensem*²⁰⁶.

Pojęcia określające status dzielnic mazowieckiej występujące w źródłach narracyjnych są zdecydowanie uboższe w porównaniu z terminami używanymi w dokumentach, toteż mogą tylko uzupełniać i potwierdzać wnioski płynące z analizy dokumentów, co jest oczywiste z punktu widzenia celu, dla jakiego powstawały te dwie kategorie źródeł. To dokumenty regulujące szeroko rozumiane stosunki prawne mają operować precyzyjną terminologią administracyjną. Analizowane kroniki pochodzą z XII–XIII w., a roczniki powstały na podstawie wcześniej istniejących roczników. Niektóre pochodzą z końca XIII w., można zatem przyjąć, że prezentują rzeczywiste miejsce terytorium mazowieckiego w strukturze Polski Piastowskiej.

W wyniku podziału Polski na dzielnice w 1138 r. powstało Księstwo Mazowieckie, które w okresie panowania Konrada Mazowieckiego ulegało dalszym podziałom, co znalazło odzwierciedlenie w tytulaturze książąt mazowieckich, wyróżniającej poszczególne terytoria mazowieckie, np. ziemia czerska, płocka. Synowie Krzywoustego nie używają tytułów książąt poszczególnych dzielnic, raczej tytułują się ogólnie: *dux, dux Poloniae* lub zbiorowo *duces* bądź też *in Polonia regnantes*²⁰⁷ itp. Jednak stosunkowo szybko w tytulaturze książąt pojawia się nazwa ziemi, którą władają, bo już wnuk Bolesława Krzywoustego Leszek został przez Mistrza Wincentego określony jako *Mazouie princeps*²⁰⁸, zaś według Kroniki wielkopolskiej Konrad, umierając, został *ducatus Mazouie* swemu synowi Siemowitowi²⁰⁹. W okresie panowania Konrada Mazowieckiego Mazowsze najczęściej pojawia się w dokumentach jako „Mazouia”, „*ducatus Mazouiensis*” bądź „*provincia*” lub „*terra Mazoviensis*” zwłaszcza przed wydzieleniem dzielnic synom rozumiana jako całe Mazowsze. Po śmierci Konrada jego synowie używają terminu „*ducatus*”, „*terra*”, mając na myśli swoje dzielnice. Niemożliwe jest przypisanie konkretnych terminów do kancelarii poszczególnych książąt ze względu na częste

²⁰⁵ *Najdawniejsze roczniki...*, MPH n.s., t. 5, s. 71.

²⁰⁶ *Rocznik franciszkański krakowski*, MPH, t. 3, wyd. A. Bielowski, s. 51.

²⁰⁷ W dokumencie Humbalda z 1146 r. (KDW, t. 1, nr 12): „...*Bolesclavus et Misico duces...*”; KDW, t. 1, nr 16 (1150 r.): „...*Wladislai ducis...*”; KDW, t. 1, nr 17 (1150 r.): „...*ducis Poloniae...*”; KDW, t. 1, nr 18 (1153 r.): „...*in Polonia principatibus...*”; KDS, t. 1, nr 25 (1149 r.): „...*dux Polonie Boleslaus...*”; ZDMaz, t. 1, nr 87 (1161 r.): „*dux Poloniae*”; W. Semkowicz, *Nieznane nadania na rzecz opactwa jędrzejowskiego z XII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 24: 1910, s. 69-70 (1167 r.): „*Mese-co dux Polonie...*” „*Kazimirus dux Polonie*”; Z. Kozłowska-Budkowa, *Płockie zapiski o cudach z 1148 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 44: 1930, s. 342 „*in Polonia regnantibus*”; KDM, t. 2, nr 372 (1153 r.): „...*principatum in Polonia tenentibus...*”.

²⁰⁸ *Magistri Vincentii...*, MPH n.s., t. 11, IV, 13, 2, s. 154.

²⁰⁹ *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, r. 83, s. 92.

sporządzanie dokumentów przez kancelarie odbiorców, głównie biskupstwa płockiego, zwłaszcza w pierwszej połowie XIII w., oraz wędrówkę urzędników kancelaryjnych między kancelariami poszczególnych książąt mazowieckich.

Masovia, ale także *Cuiavia* to już w najstarszych zachowanych źródłach narracyjnych wyodrębniony region, część składowa państwa. W okresie dzielnicowym, zwłaszcza na przełomie XII i XIII w. pojawia się *provincia mazowiecka*, funkcjonująca już w Kronice Galla Anonima, czy też *provincia kujawska* w znaczeniu części państwa lub księstwa dzielnicowego, co świadczy o kontynuowaniu podziałów administracyjnych istniejących przed okresem rozbitcia dzielnicowego. *Ducatus Masoviensis* (ale i *Lanciciensis* oraz *Cuiaviensis*) pojawia się za czasów Konrada I Mazowieckiego zarówno w szerszym znaczeniu przestrzennym, jak i w znaczeniu najwyższej władzy. Początkowo oznacza ziemie, które otrzymał ten książę, a później stopniowo po wydzielaniu ziem synom zaczyna oznaczać ich posiadłości i ich władzę książęcą.

Terra była używana w znaczeniu księstwa, np. *terra Masoviensi*, *terra Lanciciensi*, *terra Cujaviensi*, bądź też części składowej większej całości politycznej, np. *terra Culmensi* (czyli jako jednostka jej terytorialnego podziału) lub dla oznaczenia położenia określonej miejscowości albo dla określenia zasięgu politycznej władzy panującego oraz w oficjalnej tytulaturze panujących, gdzie odzwierciedlała przestrzenny zasięg władzy i miała znaczenie składowej części większej struktury politycznej. Pojęcia *terra* używano zarówno na określenie większych terytoriów, które w przeszłości były księstwami terytorialnymi, a z czasem stały się jednostkami przestrzennego podziału państwa w większej skali: sieradzka, łeczycka, Kujawy, Mazowsze, jak i terytoriów stosunkowo niewielkich, np. ziemia rawska. Terminem *terra* – według K. Orzechowskiego – z czasem objęto obszary mniejsze (kasztelanie), a następnie termin ten zaczął przechodzić na obszary całkiem niewielkie²¹⁰. Mniej ostre niż w przypadku Małopolski i Wielkopolski, w dokumentach Konrada i jego następców jest znaczenie terminów „*territorium*”, „*districtus*”, które najczęściej są synonimami okolicy jakiejś miejscowości. Pojęcia oznaczające podziały w małej skali nie są jednoznaczne, raczej są znaczeniowo płynne, co może sugerować, iż sprecyzowanie tych terminów nastąpiło później niż w Małopolsce i Wielkopolsce.

Terminy pojawiające się w rocznikach kronikach, poczynając od najstarszych oraz używane w dokumentach przez Konrada Mazowieckiego i jego synów obrazują ówczesne podziały administracyjne prowincji mazowieckiej. Konrad otrzymał dzielnicę mazowiecką wraz z Kujawami, w okresie walki o Małopolskę do swego księstwa przyłączył ziemie łeczycko-sieradzką. W la-

²¹⁰ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich...*, s. 45.

tach trzydziestych stopniowo wydzielał dzielnice swoim synom. Ostatecznie Kujawy dostał Kazimierz, Mazowsze z Płockiem – Bolesław, zaś po śmierci Konrada Mazowsze południowe z Czerskiem dostało się najmłodszemu synowi Siemowitowi I, który następnie objął swoją władzę (1248-1262) całe Mazowsze. Po raz drugi udało się to jego synowi Bolesławowi II (1294-1313). Nomenklatura w odniesieniu do Mazowsza obrazuje zachodzące podziały nie tylko w znaczeniu szerszym: podział księstwa Konrada (obejmującego Mazowsze, Kujawy i ziemię łęczycko-sieradzka), ale także rozdrabnianie się Mazowsza właściwego.

MASOVIE DANS L'ETAT DES PIASTES JUSQU'AU XIIIe SIECLE

R é s u m é

La première information sur la Masovie comme une unité territoriale de l'Etat des Piastes est apparue dans la Chronique de l'Anonyme appelé «Gallus» ou peut-on lire des trois «sedes regni principales» (Wrocław, Kraków, Sandomierz) et de trois comtes qu'administraient les territoires de Wrocław, de Gniezno et de Płock. Après la mort du prince Kazimierz Sprawiedliwy, le principauté de Masovie et de Cuiavie a été hérité par son fils Conrad. A cause de sa «politique de Nord» dont le but était la conquête des pays de la Prusse, il a perdu les terres de Dobrzyń et de Lubawa. Par contre, grâce à sa «politique de Sud» menée après le décès de son frère Leszek Biały, il a réussi d'unifier la terre de Łęczyca à son principauté de Masovie.

Dans les documents venants de l'époque de Conrad, la Masovie était appelée «Mazouia», «ducatus Mazouiensis», «provincia» ou «terra Mazoviensis». Après la mort de Conrad, ses fils utilisaient les termes «ducatus» ou «terra» comme une appellation de ses propres principautés qui ont été créés en résultat de la division du principauté de leur père. Les termes «territorium», «districtus» n'étaient que les synonyme du territoire autour d'une localité.

Dans les documents venants de la période du partage de l'Etat des Piastes en petits principautés, notamment du XIIe et du XIIIe siècles, le terme de «provincia Masoviensis» et celui de «provincia Cuiaviensis» sont utilisés dans le sens d'une partie de l'Etat. On peut admettre que cela témoigne qu'il y avait une continuation des divisions administratives qui existaient avant la période du partage. Dans les sources postérieures, surtout de la deuxième moitié du XIIIe siècle, on trouve plus souvent les termes «terra Mazoviensis» ou «ducatus Mazoviense». Dans les chroniques, le terme «ducatus» indiquait une unité politique qui faisait l'objet de la rivalité des princes Piastes.

Dans les années trente du XIIIe siècle, le prince Conrad a divisé sa principauté au profit de ses fils. Kazimierz a reçu la Cuiavia. Son frère Bolesław – la Masovie avec Płock. Après la mort de Conrad, Masovie de Sud est passé dans les mains de son fils le plus jeune – Siemowit Ier. Dans les documents de Conrad et de ses successeur, on trouve des termes qui illustraient toutes les divisions. Cela concerne parallèlement l'héritage de Conrad composé de la Masovie, de la Cuiavie et des terres de Sieradz et de Łęczyca, mais aussi de la particularisation de la Masovie même.

